

Ressenyes

Jordi Gracia: *La vida rescatada de Dionisio Ridruejo*, Anagrama, Barcelona, 2008, 335 pp.

Val a dir que l'autor ens posa sobre avís des de bon començament. El llibre en què Jordi Gracia s'ha dedicat a rescatar la vida de Dionisio Ridruejo no és una biografia habitual, i ell mateix ens ho confessa de bell antuvi quan explica com va renunciar a fer un treball erudit de vuit-centes planes, amb dues-centes més de notes, per optar, seguint el consell d'un bon amic i eminent professor, per escriure un llibre que el fes gaudir de l'escriptura alhora que li proporcionaria una llibertat que les regles del treball acadèmic li haurien negat. El resultat va ser un assaig biogràfic —així l'anomena el mateix Gracia—, construït d'una forma certament original i amb alguns passatges brillants. Al llibre no hi ha notes al peu ni més aparat crític que una breu «nota final» on es dona notícia d'algunes referències bibliogràfiques i de testimonis personals, una succinta «cronobiografia» del personatge i un índex onomàstic força útil. En algun moment, Gracia ens explica que els testimonis orals i l'extensa correspondència de Ridruejo constitueixen, juntament amb la literatura secundària i les obres del seu biografiat, les peces clau amb les quals ha fornit el seu treball. El llibre no té capítols, o dit d'una

altra manera, conforma un únic capítol. I la vida de Dionisio Ridruejo no s'explica, com sol ser habitual a les biografies, cronològicament ordenada, sinó amb salts en el temps, cap endavant i cap enrere, oferint amb cada salt les peces d'un gran trencaclosques que ha de quedar complet quan el llibre es tanqui.

L'opció escollida té indubtables atractius, però també bastants perills, i l'autor es mou freqüentment en el tall de la navalla, encara que al final —és la meua impressió— sap evitar ferides diguem-ne mortals. Jordi Gracia ha dedicat ja diversos treballs a la figura de Dionisio Ridruejo, i hi ha demostrat a bastament que en té amplis coneixements, de la vida i de l'obra; d'altra banda, com ell mateix ha confessat més d'una vegada, l'escriptor i polític sorrià es un personatge que el té subjugat. Al seu text, totes dues coses es noten. I d'aquí es deriven alguns problemes del llibre, però també algunes de les seves virtuts. Els problemes: Gracia ens mostra un Ridruejo molt poc contextualitzat històricament. L'autor coneix el context, i sembla suposar que el lector també, de manera que pràcticament en prescindeix. Tanmateix, temo que per a aquells que no tinguin coneixements amplis de la història espanyola del segon i tercer quart del segle XX, la peripècia vital, política i literària de Ridruejo pugui resultar compli-

cada de seguir, si més no en determinats moments de la seva vida, i molt especialment en aquells que van ser decisius per a la seva evolució ideològica. Per altra banda, l'empatia de l'autor pel seu biografiat el fa posar-s'hi no poques vegades dintre de la seva pell i, el que pot resultar més perillós, dintre del seu cervell. Així, podem saber no només què va escriure o dir Ridruejo, sinó fins i tot què va pensar o va sentir en determinades circumstàncies i davant de determinats esdeveniments. En aquests casos, es desconeix si això té el suport de la documentació que l'autor hagi pogut emprar, ja que, com s'ha dit, el llibre prescindeix de les notes que en podrien donar raó.

I les virtuts: la vida de Ridruejo es desplega per les pàgines del llibre amb fluïdesa i el lector la segueix amb interès, perquè l'escriptura de Gracia —exigent, culta, ben construïda, amb reeixides trobades verbals— capta l'atenció, perfila bé el personatge psicològicament, el situa de forma polièdrica i complexa, transmet el seu sediment humà, el fa, en definitiva, accessible i intel·ligible, el que no és poca cosa quan es tracta d'algú que va ser una figura de primera línia —tot i que ell sempre va minimitzar la seva importància— en el bàndol rebel durant la guerra i en els primers anys de la construcció del *Nuevo Estado* franquista, i que va experimentar una llarga —i, des del meu punt de vista, gens lineal— travessia ideològica que el va portar, molts anys més tard, a figurar en els rengles de l'antifranquisme democràtic. La tasca no és fàcil, i si Gracia se'n surt és perquè, com ja s'ha dit, coneix molt bé el personatge i la seva trajectòria, i perquè sap trobar el punt d'equilibri entre la simpatia pel protagonista de la seva obra i l'explicitació dels punts negres de la seva biografia. El fet que, al capdavall, en el conjunt acabi dominant

un retrat netament positiu de Ridruejo es pot entendre i compartir; perquè, més enllà de les seves innegables virtuts i dels seus inevitables defectes, no hi ha dubte que el seu exemple moral i la valentia de la revisió crítica que va fer del seu passat (molt especialment pel moment en què la va fer) no té cap equivalent entre les primeres espases del feixisme espanyol, i això el va convertir en un referent d'una certa oposició interior al franquisme en els anys seixanta i setanta.

Això últim ho explica bé Jordi Gracia, amb un gust pel detall que potser manca en altres parts de la biografia (resulta molt evident que, per a l'autor, resulta més interessant aquest Ridruejo que no el de la primera meitat de la seva vida política, quan batalla al si del règim de Franco). Les millors pàgines del llibre, tanmateix, són les que Gracia, catedràtic de Literatura espanyola, dedica a les relacions de Ridruejo amb el món literari i cultural, tant a Barcelona com a Madrid. Segurament aquí, i en el relat de la incansable activitat conspirativa del Ridruejo demòcrata, rauen les millors aportacions d'aquest assaig biogràfic.

Francisco Morente

George L. Mosse: *Haciendo frente a la historia. Una autobiografía*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2008, 250 pp.

Emile Gentile: *Il fascino del persecutore. George L. Mosse e la catastrofe dell'uomo moderno*, Carocci editore, Roma, 2008, 224 pp.

La importància de l'obra de l'historiador George L. Mosse (Berlín, 1918–Madison, 1999) és indiscutible per la renovació que suposà de l'anàlisi del feixisme. Però la publicació dels seus estudis a Espanya ha tingut una cadència desigual i tardana (el

seu clàssic *La nacionalització de las masas* de 1975 fou publicat el 2005). Ara, l'edició de les seves memòries *Haciendo frente a la historia* permet conèixer la seva trajectòria, perquè Mosse hi fa un exercici d'honestetat en exposar com la seva situació —o percepció— d'exclòs per la seva condició de jueu, refugiat i homosexual determinà la seva experiència vital.

La seva narració vital arrenca amb la infantesa al si d'una acabalada família burgesa i liberal (propietària d'un grup editorial que els nazis expropiaren) que va fugir del país el 1933. Aquest fet conferí a Mosse una formació anglosaxona: estudià primer a la universitat britànica de Cambridge i després a la de Harvard, als Estats Units. Sense inclinació primeirenca per la història, aquesta ocupà en la seva vida «el lloc de la religió», amb una intensa dedicació a la docència i a la recerca. Tanmateix, la seva formació cosmopolita (va residir als EUA, Gran Bretanya, França, Alemanya i Israel) restà marcada per la seva partida d'Alemanya d'adolescent: quan ja era adult i li demanaren on voldria viure, afirmà que a qualsevol país «on els passaports no importessin».

El relat mostra com la seva condició de jueu (en termes seculars i intel·lectuals, que no religiosos) l'empenyí a fer una intensa recerca sobre el nazisme i esdevingué una font de contradiccions. Així, Mosse, expert en els mites antisemites bastits pel nazisme, va reconèixer que els jueus els havien assumit en un cert grau. Excepcional coneixedor de la irracionalitat del nacionalisme i contrari al sionisme, es comprometé amb l'Estat d'Israel i el defensà, va identificar nacionalisme i patriotisme en termes de solidaritat de grup i no de devoció a una terra. En aquest sentit, el seu testimoni és imprescindible per comprendre la seva obra, però resulta també gràfic per copsar les contradiccions de l'histo-

riador i com aquest —en darrera instància— cerca una resposta a les inseguretats i angoixes de joventut, com ell mateix explica al final de l'obra: «*Rechacé los mundos de mi pasado tratando de transformarme a mí mismo, pero en mis ansiedades, miedos e inquietudes era todavía un niño de mi siglo*».

Aquestes memòries tenen un contrapunt idoni en l'assaig que Emilio Gentile dedica a Mosse a *Il fascino del persecutore. George L. Mosse e la catastrofe dell'uomo moderno*. Aquest autor reuneix dos atributs que li confereixen un indubtable interès: un és que Gentile és un dels estudiosos més innovadors en la interpretació del feixisme i l'altre que confegeix una biobibliografia que disseca la teorització de Mosse sobre el feixisme. I no és sobrer tenir en compte que fou en medis acadèmics italians on les tesis de l'historiador alemany tingueren més bona acollida. Estem, doncs, davant d'una acurada recerca sobre l'obra de Mosse. Gentile hi distingeix dos grans períodes quant a l'assentament de les seves bases analítiques del feixisme. L'un, comprès entre 1957 i 1966, en què l'historiador alemany se centra en el vessant ideològic i cultural. L'altre, el conformà la dècada 1969-1979, quan contempla el feixisme com una política de masses i redefineix el concepte de cultura com a concepció de la vida expressada en mites, ritus i símbols i amb una importància decisiva de la representació estètica. Així, inicialment Mosse considerà el feixisme com antiparlamentari, però no antidemocràtic, i examinà com s'havia institucionalitzat la seva ideologia. Igualment, va percebre el nazisme com la culminació de l'excepcional arrelament del racisme i el romanticisme a Alemanya en termes de rebuig de la modernitat. El 1966 remarcava el caràcter del feixisme com a revolta emotiva i intel·lectual contra la industrialització i accentuava el paper de l'estètica i la mística de

la política, tot iniciant una transició de la «ideologia a la litúrgia» en la seva interpretació que culminà el 1969.

Aquest canvi feu més fecunda la seva recerca i anà més enllà de la definició del feixisme com una «estetització» de la política —en termes de Walter Benjamin— per caracteritzar-lo com una «nova política» centrada en la nacionalització de les masses. Assenyala també que el nazisme havia dut a la pràctica el genocidi de la població jueva sota l'experiència de la Gran Guerra (1914-1918), en la qual els europeus afrontaren una experiència de mort de masses «acuradament programada per l'Estat». El genocidi, doncs, no fou tant una conseqüència inevitable del nazisme, com «la culminació de molts corrents i orientacions de la modernitat» que en l'època foren percebuts dèbilment. Com que va estudiar el feixisme a contracorrent d'interpretacions liberals i marxistes, la seva obra no tingué molt bona acollida a Gran Bretanya i França. Significativament, François Furet li rebutjà una contribució sobre el llegat de la Revolució Francesa perquè Mosse la vinculava amb el feixisme: aquesta va introduir, segons la seva anàlisi, un nou gènere de mobilització de masses i les va integrar en un sistema polític amb mites i ritus.

El «revisionisme» de Mosse, assenyala Gentile, el va convertir en una paradoxal víctima del nazisme atès que fou percebut com un involuntari apologeta del feixisme per prendre's seriosament les seves idees i mites, i voler definir-lo amb conceptes com *cultura*, *democràcia* o *revolució*. Aquest fou l'inesperat colofó d'una vida marcada per l'exclusió i per l'afany de desvetllar els seus mecanismes.

Xavier Casals

Paola Lo Cascio: *Nacionalisme i autogovern. Catalunya, 1980-2003*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2008, 394 pp.

José Manuel Rúa Fernández: *Nacionalisme i món sindical a Catalunya [1974-1990]*, CTEESC, Barcelona, 2008, 287 pp.

Les obres de referència d'aquesta ressenya parteixen d'un denominador comú: el que en els títols apareix sota la denominació de *nacionalisme* i que els seus autors s'apressen a aclarir a les introduccions que vol dir, en realitat, el partit polític hegemònic a Catalunya durant més de dues dècades, Convergència Democràtica de Catalunya (CDC). A partir d'aquí ambdós treballs tracen línies paral·leles, gairebé en sentit literal: segueixen una mateixa direcció i sentit, però mai no arriben a creuar-se. Mentre Paola Lo Cascio s'ocupa de l'exercici de l'autogovern de Catalunya des de la Generalitat i el Parlament, la peça estrella de la història de CDC, Rúa Fernández s'ocupa de la ventafocs del que ha estat la vida política d'aquesta mateixa formació, les relacions amb el món del moviment obrer organitzat, és a dir, l'espai sindical. Per això resulta especialment significatiu que mentre Rúa no pot no fer referència a una CDC governamental, Lo Cascio no dedica ni dues pàgines a la CDC sindicalista. Impossibile la confluència, doncs, quan l'objectiu central d'un autor és un espai que l'altra pot perme'tre's el luxe d'ignorar.

El treball de Lo Cascio, en la millor tradició dels estudis politològics —malgrat que l'autora hagi fet un esforç més que meritori per presentar-lo com un treball historiogràfic (i se n'hagi sortit prou bé)—, planteja l'anàlisi d'un partit en l'exercici del poder: llums i ombres, punts forts de la seva gestió i espais menors, motius de l'èxit i de l'ascens des d'una certa modèstia a la majoria absoluta renovada

i factors de davallada que condueixen al tancament d'una etapa. Més que l'anàlisi —gairebé impossible en una sola obra— del binomi que el títol proposa, l'autora obté un clar èxit en els capítols centrals del seu treball: «Iniciativa i concertació: la primera legislatura» i «Hegemonia nacionalista i construcció d'un model propi» (pp. 91-290). La seva lectura és obligada per als estudiosos de tots els camps del període polític 1980-1995 a Catalunya. Si en l'explicació de «la victòria imprevista» de 1980 Lo Cascio juxtaposa elements interpretatius sense acabar de decidir-se a jerarquitzar-los (com els hi ha passat a d'altres abans, en aquest tema encara no ben resolt), en el gruix del seu treball és la seva veu la que construeix i jerarquitzava els elements explicatius del fer-se i desfer-se de l'hegemonia convergent. Se li podran discutir aspectes, però no passar-los per alt. El final és imprecís, però qui hauria pogut explicar un final precís en un procés en curs? El llibre es degué tancar abans de la reedició del *tripartit* o, almenys, abans de poder establir si la reedició seria o no duradora: a la condició de politòloga i historiadora no podia pas afegir-s'hi la vident. Això sí, al final de la lectura li canviaries el títol, o si més no el subtítol («Catalunya, 1980-2003»), perquè aquesta no és una *història de Catalunya*, per bé que n'analitzi un aspecte cabdal.

Vista des del mateix prisma, l'obra de Rúa és igualment irreprotxable des d'un punt de vista narratiu, tècnic i analític. Tanmateix, el seu treball xoca amb un objecte d'estudi força més volàtil: els reiterats fracassos de CDC a l'hora de construir-se un referent sindical propi. Hi xoca perquè, malgrat l'interès que aquesta qüestió pogués tenir des d'un punt de vista sociològic en el mateix moment en que es produïen els processos polítics de referència, a la fi, la trajectòria de relacions que l'au-

tor analitza no és la d'un fet excepcional sinó la més corrent en el segle XX. Això és, el fet que la immensa majoria dels partits polítics democràtics, amb presència de masses (conservadors, liberals, reformistes, populistes, etc.), a Europa no han arribat a tenir una central sindical única de referència (ni els conservadors britànics, ni la democràcia cristiana italiana o alemanya, ni els diversos republicanismes francesos). Aquesta relació estreta entre partit i sindicat ha estat l'excepció socialdemòcrata. Ni tant sols els partits comunistes han estat partits de masses amb un referent sindical de masses la major part del temps, excepte en la conjuntura excepcional de la primera etapa de la Guerra Freda i, en el cas espanyol, de la lluita clandestina contra la dictadura. La característica del món sindical, inclosa aquí l'experiència socialdemòcrata, integrada o hereva de la II Internacional, ha estat la de la independència —obtinguda o desitjada, però sobretot tendencial— respecte dels partits polítics. I molt especialment quan aquests han arribat a governar en situacions en què la «concertació social» ha estat vista majoritàriament com un objectiu desitjable. Si és difícil qualsevol procés de construcció sindical —i l'autor fa una lúcida cita, d'un igualment lúcid testimoni de José Luis López Bulla a la p. 73 per corroborar-ho—, molt més difícil resulta emprendre aquesta construcció des d'una posició de poder i, en el cas de CDC, sense cap mena de tradició.

A qui signa aquestes pàgines li hauria agradat més veure a l'autor submergir-se en el moment fundacional del sindicalisme català del present període democràtic: els anys cinquanta-setanta de lluites antifranquistes. Perquè aquestes tres dècades són claus, no només per explicar la fortalesa de les CCOO a Catalunya, sinó per rastrear bona part dels orígens de la

refundació de la seva gran competidora UGT. Fins i tot s'hi deu trobar la clau de la conversió d'un sindicalisme sovint *groguenc* com el dels nacionalistes bascos del primer terç del segle, en un sindicalisme *tout court* com el d'ELA-STV del darrer mig segle. I fou, precisament, en aquests anys quan ni CDC —inexistent— ni cap dels seus socis fundadors —ben presents en altres instàncies de l'antifranquisme— s'ocuparen del moviment obrer organitzat com a *pal de paller* de l'antifranquisme que s'estava produint, sinó que van privilegiar la formació d'una altra mena de *pal de paller* que, per força, havia de resultar incompatible. En definitiva, el de Rúa és un bon assaig, amb punts d'interès molt notables en l'explicació del treball entre bastidors, dels neguits i de les obsessions d'un partit en anys d'èxit esclatant, que, per a alguns dels seus dirigents, encara no ho devia ser prou. L'autor hi demostra ofici, però tal vegada s'ha embarcat en un objectiu menor del que les seves qualitats mereixien a l'hora de plantejar-se una meta ambiciosa.

N'esperarem noves notícies, perquè tant a l'un com a l'altra estic segur que els tornaré a llegir amb atenció.

Martí Marín

José Antonio Piqueras: *Cánovas y la derecha española. Del magnicidio a los neocón*, Ediciones Península, Barcelona, 2008, 698 pp.

«Podemos conformarnos con nuestro presente sin necesidad de construir un nuevo pasado o considerar que aquél tan lejano hizo posible éste». Aquestes paraules, extretes de la penúltima de les més de sis-cents pàgines del llibre que ens ofereix el professor Piqueras, sintetitzen de manera

succinta el seu contingut, que no és altre que l'exploració de la utilització selectiva que s'ha fet al llarg del darrer segle d'allò que va representar Cánovas del Castillo i el canovisme. És a dir, des de l'assassinat, el 1897, a mans d'un anarquista italià fins a la commemoració del centenari de la seva mort, l'any 1997, amb un conjunt d'actes i celebracions apadrinades pel govern del Partit Popular. En total, cent anys d'història que l'autor pren com a marc temporal per la seva anàlisi crítica de l'ús històric amb finalitats polítiques i ideològiques que s'ha fet, per part de les dretes espanyoles, d'una figura considerada per molts com el polític més emblemàtic de la contemporaneïtat espanyola. *El Monstre*, li deien ja els seus coetanis, en l'afany de remarcar les qualitats que se li atribuïen. Ministre d'Isabel II, i sempre arrencat en el liberalisme més conservador, Cánovas del Castillo passà de conspirar contra la República de 1873 a preparar el retorn de la monarquia borbònica, durant la qual presidí fins a sis vegades el govern de la monarquia restaurada d'Alfons XII.

Precedida d'una breu introducció i acabada amb unes consideracions a tall d'epíleg final, l'obra s'estructura en tres parts. A la primera s'explora la biografia del personatge, tot contextualitzant el moment històric en què aquest va construir el seu *cursus honorum*. El títol respon al recorregut d'un jove de províncies, en paraules de l'autor, per la història d'una ambició de poder, així com pels trets més definitoris del nou ordre social en què s'assentà la monarquia restaurada. Va ser durant la «Gloriosa Revolució» de 1868 quan Cánovas adquirí el perfil ideal per esdevenir interlocutor i intèrpret d'unes classes burgeses necessitades d'un Estat que els assegurés millor la preservació dels seus interessos. L'opció política escollida per Cánovas en aquests moments

mostra els límits del seu liberalisme, amarat d'aversió pels valors democràtics i de pragmatisme, cosa que el dugué a la implantació d'unes noves formes de fer política pensades en benefici del «govern d'una minoria capacitada». Esdevingut nou líder conservador, l'estabilitat del sistema que propugnà reposava en l'exclusió de qualsevol oposició real, la corrupció i la coacció, com bé assenyala l'autor quan recorda que les garanties constitucionals van estar suspeses el 40% del temps comprès entre 1874 i 1902. Aquest és un dels aspectes més característics d'una tradició política que el neoconservadorisme de final del segle XX reivindicà com a antecedent i referent.

És des d'aquest reclam que l'autor ens ofereix elements per tractar d'entendre millor el caràcter d'aquests precedents tan directament lligats amb la construcció de la democràcia a Espanya, abans i després de la dictadura franquista. Ja al final de la dècada dels setanta, el professor Miguel Artola encetava un corrent interpretatiu que reiterava —en la direcció marcada pels regeneracionistes del 98— la importància per al futur de l'Estat modern de l'herència del «pseudoparlamentarisme» canovista, amb la càrrega que comportava —com he escoltat comentar al professor Artola, gairebé dues dècades després de publicar els primers treballs sobre el tema— de desprestigi i desvalorització de la política i dels polítics, instal·lats en unes pràctiques caciquils que obstaculitzaren l'evolució cap a un règim de plenes llibertats. Més aviat al contrari, ja que és en la desvirtuació del sufragi i de la vida parlamentària practicada durant tantes dècades on cal cercar l'allunyament de les classes populars de la política liberal i la cerca d'alternatives que poc tenien a veure amb el «tornisme» consolidat arran del Pacto del Pardo. La realitat política resul-

tant de l'alternança governamental pactada ha estat, però, mereixedora de diverses denominacions —*bipartidisme constructiu* o *règim d'oligarquia competitiva* n'han dit a voltes— i és sobre el caràcter d'aquestes conceptualitzacions i de les conseqüències que se n'han derivat, que l'autor reflexiona críticament en la segona part del llibre: «*Elogio, desnuesto y reinvençión de Cánovas*».

La metodologia emprada descansa, com així es fa saber al llarg del llibre, en l'anàlisi historiogràfica —recolzada en la consulta de fonts periodístiques i arxivístiques, entre les quals destaca l'epistolari de Cánovas del Castillo, fins ara molt poc utilitzat— de les obres que, des dels seus coetanis fins ara, s'han escrit sobre Cánovas, el canovisme i els esdeveniments de la història contemporània espanyola que d'alguna manera s'hi poden associar. La munió d'autors, llibres, institucions, perfils biogràfics i comentaris que apareixen en el fil discursiu de l'autor són d'una erudició i exhaustivitat inusuals. Les qüestions relacionades amb la fabricació del mite i la seva denigració o exaltació són tantes —la idea d'ordre, la concepció de la nació, la política imperial, la constitució interior i les continuïtats històriques...— que la lectura d'aquestes planes necessita, com així ho recomana l'autor, d'una bona dosi de paciència i concentració. No és estrany que algunes de les ressenyes crítiques sobre aquesta obra considerin que moltes de les qüestions tractades resulten forçades i que, en algun cas, tenen poc a veure amb l'eix argumental del llibre. Tanmateix, l'exercici de crítica historiogràfica que l'autor ens ofereix compensa l'esforç de lectura disciplinada.

Malgrat l'exaltació immediata de la figura de Cánovas que seguí la seva mort, Piqueras analitza les raons de l'oblit posterior que es perllongà fins a la segona fase de la dictadura de Primo de Rivera,

quan es començà a recuperar la memòria de la monarquia constitucional que Cánovas representava. En l'entremig, hi són presents les crítiques que rebé de part dels regeneracionistes, així com d'intel·lectuals com el filòsof José Ortega y Gasset o l'escriptor Leopoldo Alas «Clarín», totes dues demolidores. La biografia del marquès de Lerma, *Cánovas o el hombre de Estado*, publicada el 1931, contribuï a la construcció del mite de Cánovas, de qui en temps republicans els homes d'Acción Española en feren una lectura autoritària. El llarg recorregut continua per les tres dècades següents, analitzant les crítiques falangistes de què fou objecte el personatge; la valoració que va merèixer entre les diferents branques monàrquiques; l'actitud que despertà en els tecnòcrates de l'Opus Dei, ben predisposats a la recuperació de la tradició del conservadorisme canovista; les aportacions d'historiadors propers al Consejo Superior de Investigaciones Científicas, a la Fundación Cánovas o a la Universitat de Navarra. Etcètera. Fins arribar a l'any 1976, moment en el qual, segons l'autor, tingué lloc l'inici d'una nova època actualitzadora del personatge de la mà del ministre de la Governació i vicepresident del Govern, Manuel Fraga.

Tot entrelligant història i política, la visió panoràmica prossegueix en la tercera i darrera part de l'obra, dedicada a recrear allò que l'autor denomina «*la ficción de la segunda Restauración*». Es tracta de l'invent més recent d'una tradició liberal-conservadora, que se situa en el període que va de la transició a la democràcia el 1997, data del centenari de l'assassinat de Cánovas, quan s'assistí a la utilització d'una pretesa continuïtat històrica per part del partit en el poder, amb clara finalitat legitimadora. Historiografia al costat de l'actualització d'institucions com la Fundación para el Análisis y los Estudios Sociales (FAES)

o les fundacions creades específicament per la commemoració, propiciada des de l'Estat, d'un llegat històric que es vol actualitzar i, segons l'autor, apropiat des del poder. És per això que, en el cas de Cánovas i el canovisme, lluny de recuperar una imatge global i integradora de totes les facetes que els caracteritzaren, es potencià la seva cara més amable, fins arribar, se'ns diu, a «l'oficialització del record partidista».

Igual que en la resta del llibre, les opinions de tots els que d'alguna manera han dit quelcom sobre Cánovas i el canovisme s'hi porten a col·lació, cosa que fa que el nombre de referències creixi. Molts dels esmentats, representants acreditats i significatius de la historiografia actual, més d'un cop s'hauran sentit interpel·lats tot i les argumentacions que l'autor ofereix en relació a les idees que comenta de les seves respectives obres.

Tot plegat, un exercici historiogràfic exhaustiu i interessant, de lectura pausada però engrescadora per l'estil acurat i pel cúmul d'informació i de reflexions que conté. Necessita, tanmateix, ser complementada, reprenent el sentit de les paraules transcrits a l'inici, amb una altra historiografia nascuda fa ja unes dècades que estudia la Restauració des de baix, des de la conculcació que el sistema canovista féu de les llibertats polítiques i socials. Circumstància que, en ella mateixa, desautoritza qualsevol teoria que sostingui —com fan acreditats historiadors citats al llibre— la inevitabilitat d'un sistema que no féu més que pervertir i retardar fins gairebé el present més immediat la construcció d'una ciutadania política plena. D'aquí l'interès justificat de l'obra.

Conxita Mir

Josefina Cuesta Bustillo: *La Odisea de la memoria. Historia de la memoria en España, siglo XX*, Alianza Editorial, Madrid, 2008, 496 pp.

Ricard Vinyes (ed.): *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, RBA, Barcelona, 2009, 637 pp.

En aquests temps d'inflació memoria-
lística, s'agraeix l'aparició a l'escena d'un
expert que posi una mica d'ordre en la
confusió de conceptes regnant: memòria
individual i col·lectiva, presumpta opo-
sició entre memòria i història, memòries
històriques, llocs de memòria i altres.
Deixeble de Pierre Nora, la catedràtica
d'història Josefina Cuesta fa prop de tren-
ta anys que investiga i teoritza sobre tots
aquests temes des de l'anomenada *historia
del present*, treballant colze a colze amb la
sociologia i l'antropologia.

La Odisea de la Memoria és, en bona
mesura, el *llibre-memorial* dels seus llargs
anys de recerca; de fet, no són pocs els
capítols que estan compostos per estudis
anteriorment. Cuesta dedica la primera part
del seu text a rastrejar la irrupció de la me-
mòria en els estudis històrics i a contrastar
els diferents conceptes de la sociologia de
la memòria fundada per Halbwachs, insis-
tint per sobre de tot en el de la «memòria
col·lectiva», el més ben perfilat. El gruix
del volum, la segona part i la tercera, està
dedicat a l'objectiu declarat de l'autora,
veritablement homèric, de fer una «histò-
ria de la memòria a Espanya», en el segle
XX (p. 14). L'anàlisi més completa és sens
dubte la de la «memòria sota la dictadura»,
amb la seva doble pràctica de destrucció i
esborrament —del període republicà i tot
allò que el pogué recordar— i de creació
d'una política pròpia de la memòria en la
seva dimensió espaciotemporal: llistes de

carrers, monuments, festes, calendaris. S'hi
troba a faltar, no obstant això, el recurs a
algunes fonts primàries —com els textos
escolars o les in comptables obres memo-
rialístiques dedicades als *caídos por Dios y
por España*, que saturaren les llibreries de
la postguerra i encara esperen per ser de-
gudament estudiades.

Són també importants els apartats de-
dicats a la memòria de la Segona Repú-
blica, la Guerra Civil i la repressió fran-
quista, a la transició i la democràcia: resu-
mint molt, la sentència de l'autora és que
vam tenir una transició «memoriosa», i no
«desmemoriada», seguint la coneguda tesi
de Santos Juliá. Hi va haver, tanmateix, la
sembra de silenci politicoinstitucional i
jurídic que ens porta la collita que patim
ara: d'aquí vénen les emergències i de-
mandes de determinats col·lectius, recol-
zats per la «generació dels néts» encara no
satisfetes. En general, l'obra és necessària,
encara que l'ambició de l'objectiu exposat
la desborda: per aconseguir-ho hauria estat
necessari no únicament un espectre de
fonts més ampli —més enllà de l'excessiu
recurs a la premsa escrita, com a «opinió
publicada»— sinó, també, una atenció més
gran a les altres memòries *nacionals* de l'Es-
tat espanyol, pràcticament ignorades.

Més innovador és el llibre coordi-
nat pel professor Ricard Vinyes, d'alguna
manera també un *llibre-testament*, so-
bre les teoritzacions que van il·luminar
i acompanyar el projecte de creació del
Memorial Democràtic de la Generalitat
de Catalunya, de la redacció del qual va
ser responsable juntament amb alguns dels
col·laboradors de l'obra que ens ocupa,
com Ysàs, Inista i Risques (*Un futur per al
passat*, 2004). Ens trobem davant d'una ve-
ritable guia per a l'articulació d'una polí-
tica pública de la memòria en el territori
espanyol, amb una atenció especial al seu
desenvolupament a Catalunya —després

de l'aprovació de la Llei del Memorial Democràtic, l'any 2007—, al qual l'autor, com a bon coneixedor del tema, no estalvia alguna crítica constructiva (p. 60).

La perspectiva d'anàlisi —i aquí rau bona part del contingut innovador del llibre— s'amplia i s'enriqueix amb les aportacions d'especialistes internacionals de disciplines diverses —la història, la sociologia, l'antropologia, la psicologia o la museística— que aborden les relacions entre ciutadania, memòria i Estat en diferents països i realitats —des d'Alemanya o Polònia fins al Con Sud— situades totes en posicions allunyades del model «estabulador» de memòria tan ben representat per la tradició memorial de l'*Holocaust*. La crítica de les polítiques memorials basades en el *subjecte-víctima* (Vinyes, Piper); l'emergència i transmissió de memòries més o menys clandestines, alternatives a les històries oficials (Robin, Domènech); o les reflexions sobre els llocs de memòria de la Guerra Civil i el franquisme i la feina realitzada fins al moment pel Memorial Democràtic (Mir, Guixé) són alguns dels nombrosos assumptes tractats en el llibre, sempre amb la memòria com a eix temàtic transversal.

Tenen un interès singular les consideracions de Vinyes que encapçalen el llibre, que intenten tancar el fals dilema de l'oposició entre memòria i història (Juliá, Moradiellos), descriuen el mal anomenat «pacte de silenci» —en realitat un procés institucional d'expulsió de les memòries privades de l'espai públic— i expliquen el *model d'impunitat espanyol* representat per la Llei d'Amnistia 46/1977. A partir d'aquí, l'autor articula el concepte clau de patrimoni de la memòria democràtica antifranquista i republicana, oblidat per la «bona memòria» oficial, i mantingut i reivindicat històricament per les associacions memorialistes, i reclama el seu reconeixement i transmissió en el marc d'una veritable política pública de la memòria.

ment i transmissió en el marc d'una veritable política pública de la memòria.

Lluny de l'imperatiu moral del *deure de la memòria* —de ressonàncies religioses, articulador d'un relat únic i tancat—, és l'Estat qui, segons Vinyes, té el deure de garantir l'exercici del dret a la memòria del seus ciutadans «*con una política pública de memoria, no instaurando una memoria pública*» (p. 58). El desenvolupament d'aquesta política a Catalunya, a partir del seu principal instrument —el Memorial Democràtic—, està en marxa, amb més encerts que errors: els seus responsables tenen en aquesta obra col·lectiva una immillorable guia de viatge.

Fernando Hernández Holgado

Ana Fernández Asperilla (coord.): *Mujeres bajo el franquismo: compromiso antifranquista*, AMESDE, Barcelona, 2009, 209 pp.

Cristina Borderías (ed.): *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*, Icaria, Barcelona, 2007, 312 pp.

Des del començament del segle XXI, s'ha produït a Espanya un procés de recuperació de la memòria històrica força dinàmic i vital. L'aparició de nombroses associacions i col·lectius, sensibles a l'oblit a què havia estat sotmesa una part de la memòria col·lectiva de la Guerra Civil i el franquisme durant els anys de la transició, constitueix l'expressió més autèntica del naixement d'un moviment civil per la memòria, entossudit a recuperar altres experiències i altres idees del passat. L'Asociación para la Memoria Social y Democrática (AMESDE), que forma part d'aquesta nova xarxa d'acció civil, s'ha plantejat, des de la seva creació el 2004,

«traslladar al món acadèmic i als grans fòrums de coneixement una visió pluralista i múltiple dels fets silenciats de la nostra història recent». El foment de l'estudi, la investigació i la promoció de la relació entre la societat civil i els historiadors/es constitueixen tres objectius prioritaris de l'associació. El llibre coordinat per Ana Fernández Asperilla és una demostració pràctica de l'èxit d'aquesta iniciativa. A més a més, el punt de vista de gènere des del qual està concebuda aquesta publicació, la transforma en un treball pioner, que amplia encara més l'horitzó democràtic en recuperar per a la memòria històrica l'experiència de les dones.

Aquest llibre s'articula al voltant de tres eixos temàtics: un, el de la repressió exercida sobre les dones sota la dictadura franquista; dos, el de l'activitat política femenina realitzada des de diferents organitzacions polítiques i dins de la lluita antifranquista; i tres, el de la participació de les dones en les organitzacions de les principals tendències polítiques que van estructurar el panorama polític de l'esquerra des de la II República: l'anarquisme, el socialisme i el comunisme. A més, dos escenaris molt lligats a les condicions sociopolítiques del franquisme com són l'univers de l'exili i el de l'emigració, estan també presents i constitueixen objecte d'anàlisi.

Sobre la naturalesa de les fonts utilitzades, l'elecció de testimonis orals posa en relleu el protagonisme que la història oral està guanyant en l'estudi del passat recent. En concret, la creació de col·leccions de testimonis que recullen, de forma extensa i plural, l'experiència femenina de la repressió franquista, de la presó, de l'exili i de l'emigració, constitueix una eina imprescindible per a la comprensió de la realitat passada des d'un punt de vista de gènere. Així mateix, els documents autobiogràfics

i la correspondència personal demostren ser una font útil, especialment en la recerca sobre la construcció de les identitats polítiques femenines. Finalment, el llibre coordinat per Ana Fernández recull també treballs que realitzen un exhaustiu registre de fonts documentals, tant de caràcter jurídic i legislatiu, com de naturalesa sindical o de partit.

El llibre consta de set capítols que corresponen a cadascuna de les investigacions dels autors. Rosario Ruiz Franco analitza des d'una perspectiva de gènere la repressió exercida sobre les dones des del punt de vista de la legislació franquista. Per la seva banda, Irene Abad Buil treballa la problemàtica de les dones dels presos polítics de l'univers penitenciari franquista. L'autora assenyala l'existència d'una *consciència femenina*, entesa en els termes elaborats per Temma Kaplan, que va facilitar la seva mobilització social. Des del mateix nucli de preocupacions, la repressió franquista i l'univers penitenciari, José Babiano Mora destaca les conseqüències d'aquesta experiència penitenciària per a les dones. Tres autors més analitzen l'experiència femenina en diferents organitzacions polítiques i corrents de pensament d'esquerra: Juan Avilés Farré tracta la figura de Pasionaria i el desenvolupament del comunisme; Susana Suerio Seoane relaciona el pensament i l'experiència política d'Emma Goldman i Frederica Montseny dins l'anarquisme; Manuela Aroca Mohedano, per la seva banda, rescata la trajectòria política oblidada de les dones a les files de la militància socialista. Finalment, Ana Fernández analitza la lluita antifranquista de les emigrades econòmiques a Europa.

En conjunt, aquest llibre constitueix una obra que trenca la unilateralitat amb què la historiografia ha interpretat el passat de la repressió i de la lluita antifranquista, en introduir a les dones com a subjectes

d'aquesta història comuna. Així mateix, és un treball que convida a la reflexió i que suggereix l'inici de noves investigacions sobre la memòria del passat recent.

Pel que fa l'obra editada per Cristina Borderías, *Género y políticas del trabajo en la España Contemporánea, 1836-1936*, aplega un conjunt de treballs de diversos autors. Els estudis sobre la discriminació sexual del treball han constituït una de les columnes vertebrals de la historiografia feminista, tant d'àmbit internacional com d'àmbit espanyol. Des de mitjan dels anys vuitanta, no tan sols s'ha aprofundit, des d'un punt de vista teòric, sobre el concepte de segregació sexual i els mecanismes que la perpetuen, sinó que també s'han ampliat els estudis històrics sobre la divisió sexual del treball en diferents sectors i processos productius. Així, existeix ja una investigació històrica considerable que ha aconseguit posar en evidència tant la importància del gènere en el disseny de les noves polítiques laborals, que es van desenvolupar amb la implantació de les relacions de producció capitalistes, com la forma en què aquests mateixos criteris, que van regir els nous mercats de treball, han contribuït a reproduir la discriminació de gènere. Com sabem, Cristina Borderías ha tingut un paper de primer ordre en l'impuls d'aquesta àrea de coneixement. L'edició d'aquest llibre posa en relleu la continuïtat del seu compromís en l'aprofundiment dels temes relacionats amb les polítiques del treball i el gènere i, també, la vitalitat del grup d'investigació TIG «Treball, Institucions i Gènere», a qui devem els resultats d'aquest treball.

Els autors d'aquest llibre han centrat les seves investigacions en tres territoris diferents però complementaris: així, primerament es realitzen noves aportacions al debat sobre la continuïtat i el canvi en la divisió sexual del treball en la transició a

les societats industrials; segonament s'analitzen, des del punt de vista de gènere, les polítiques del treball desenvolupades per l'Estat, per la patronal i per les associacions obreres; en tercer lloc, s'aprofundeix sobre les complexes circumstàncies que van acompanyar la implantació de l'assegurança obligatòria de maternitat, posant en evidència l'organització autònoma de les dones contra la llei de maternitat republicana. En conjunt, l'obra constitueix un exemple remarcable dels beneficis per a l'anàlisi històrica de la combinació de diferents categories d'anàlisi. En aquest cas, l'avenç ha estat posar a treballar conjuntament els conceptes classe i gènere. Gràcies a aquest mètode, ha estat possible palesar la unilateralitat de les visions clàssiques sobre la formació de la classe obrera i demostrar que el gènere no sols va impregnar els nous mercats de treball i les polítiques laborals estatals, sinó que va ser la mateixa classe obrera que es va construir en termes de gènere.

De fet, un dels principals guanys d'aquesta recerca ha estat reunir evidències suficients que permeten qüestionar la idea comuna segons la qual l'actitud reticent de les dones davant els sindicats i el moviment obrer va estar condicionada per la seva dedicació a la família. Molt al contrari, aquesta investigació ha posat en relleu que el desenvolupament per part de les organitzacions obreres d'unes polítiques de gènere agressives i excludents respecte del treball de les dones i el seu paper dins del moviment obrer, constitueix un factor explicatiu de primer ordre de la desafecció femenina per les organitzacions obreres.

El llibre consta de vuit capítols que corresponen a cadascuna de les investigacions dels autors. Juanjo Romero Marín analitza el treball femení i la resistència dels artesans en el trànsit a les societats

industrials. Per la seva banda, J. M. Borràs Llop i Soledad Bengoechea treballen l'intervencionisme estatal en el mercat de treball, i les actituds i maniobres desenvolupades per la patronal per fer-hi front. Quatre autors diferents analitzen l'actitud i la trajectòria dels treballadors i de les associacions obreres envers el treball de les dones en diferents sectors productius: Carles Enrech en la indústria tèxtil; Conchi Villar en el sector del metall; Jordi Ibarz en la indústria del vidre i María Luisa Muñoz Abeledo en el sector de les conserves de peix. Finalment, Eulàlia Vega analitza els problemes d'implantació de l'assegurança de maternitat durant la II República.

En definitiva, els estudis que ofereix aquest llibre conviden a obrir noves investigacions que donin llum sobre qüestions vinculades, aquest cop, a la construcció identitària de les dones de les classes treballadores i a la seva difícil tasca de conviure, contestar o assimilar les interpel·lacions de discursos i polítiques de classe deutes d'una concepció de la feminitat centrada en la domesticitat i la maternitat. Per això, les fonts de caràcter qualitatiu poden resultar imprescindibles.

Miren Llonca

Manuel Ros Agudo: *La gran tentación. Franco, el Imperio colonial y los planes de intervención en la Segunda Guerra Mundial*, Styria, Barcelona, 2008, 413 pp.

Fa set anys, Manuel Ros Agudo va publicar, a Barcelona, un dels llibres cabdals per entendre el paper de Franco i la seva dictadura en el anys de la Segona Guerra Mundial: *La guerra secreta de Franco* (Crítica). Era —i continua essent— un llibre

sensacional, una peça indispensable per completar un quadre que altres investigadors (Ángel Viñas, Javier Tusell, Antonio Marquina, Juan Avilés, Rafael Pérez, etc.) ja havien començat a pintar des d'angles diferents. Amb aquell llibre, Ros Agudo ens va posar sobre la taula, de la manera més despullada possible, una qüestió que tots sabíem, que endevinàvem en la bibliografia sobre aquestes qüestions, però que potser no havíem acabat de perfilar amb nitidesa: la profunda immoralitat d'una dictadura i els seus homes, no sols en el pla interior i concretant en els seus discursos polítics, consignes, etc. No; Ros Agudo denunciava la *mentida* permanent del franquisme davant del món —sobretot, davant dels Estats Units i la Gran Bretanya—, l'absoluta manca d'escrúpols de civils i militars a l'hora d'amagar allò que realment feien, pensaven i deien de cara a l'exterior. Ja ho sabíem, que la «neutralitat oficial» havia estat una enganyifa, però Ros Agudo ho mostrava amb una cruesa extraordinària.

Anys més tard, aquest investigador ha tornat al territori que ja havia trepitjat, i ho fa amb materials nous i amb més contundència historiogràfica. I el que ens posa sobre la taula es pot sintetitzar en el mapa de la p. 139: entre 1939 i 1942 Franco va encarregar, o hi va impulsar els seus camarades militars de confiança, projectes ofensius per atacar Gibraltar, ampliar el pretès imperi espanyol de l'Àfrica del nord, saltar sobre Portugal i, finalment, llançar-se sobre el Migdia francès. Sense manies i sense vergonya. Acabats de sortir de la Guerra Civil, amb un país enfonsat en la misèria moral i material de bona part de la seva població, destrossat per dos anys i mig de conflicte, una repressió implacable i una política econòmica irresponsable; a pesar de tot això, Franco i els seus homes somiaven amb un exèrcit de tres milions de sol-

dats i planejaven una política militar a deu anys vista completament insensata i irrealitzable. Malgrat tot això, que són elements objectius i incontrovertibles, Manuel Ros Agudo continua furgant amb el bisturí i extraient autèntiques perles documentals dels arxius espanyols, tant civils com militars. Josep Benet, un home savi, sempre va dir que la dictadura franquista estava tan burocratitzada que, encara que tanqués alguns arxius als investigadors, no podria evitar que es trobessin còpies dels documents prohibits en altres fons. A Manuel Ros li ha passat quelcom de semblant. Tot i que no li ha estat permès accedir a certs arxius, només amb la documentació que aporta al llibre pot fer avergonyir una generació sencera de franquistes. En sortiran més coses, perquè a la fi s'obriran els arxius que falten (inclosos els eclesiàstics), però les joies que alimenten aquesta recerca valen el seu pes en or.

L'assumpte que ens planteja Manuel Ros és força més complex i va molt més enllà del que ja sabíem. Per començar, que els somnis imperials franquistes/falangistes eren alimentats amb decisions concretes, no només amb volades de colom de discurs de 18 de juliol. El punt de partida ens és conegut: l'estiu de 1940, amb la caiguda de França i la Gran Bretanya arraconada a l'altra banda del Canal, es va obrir *«una oportunidad única de las que pocas veces se presentan en la Historia. La oportunidad de pasar de ser una potencia secundaria y sin importancia en Europa, a ser un socio victorioso dentro del Eje, tratándose de igual a igual con Alemania e Italia. Se abría además la oportunidad de un nuevo reparto colonial de África, del que España podía ser beneficiada»* (pp. 14-15). Sobre aquesta temptació escriuriem gent com José M. de Areilza i Fernando Castiella, Manuel Aznar, i tota mena de plumífers falangistes i franquistes. El que ja és menys conegut és que el 31 d'octu-

bre de 1939, en una reunió secreta de la Junta de Defensa Nacional, el general Juan Vigón presentés el document *«Situación y designios de España»* (pp. 129 i ss.), a partir del qual s'aprovà la idea de *«prepararse para una corta intervención en la guerra europea, de apenas seis meses, que diera el golpe de gracia a Francia y Gran Bretaña, y permitiera obtener un sitio en la mesa de los vencedores. Si lo que estaba en juego era nada menos que “un nuevo reparto de los territorios del mundo”, como decía Vigón, el enorme botín a obtener podía justificar los riesgos»* (pp. 136-137).

Prenem aquesta sessió de la Junta de Defensa Nacional com a punt d'arrencada d'una recerca que ha de fer emmudir, definitivament, els hagiògrafs del dictador (els que encara queden), els publicistes neofranquistes i els revisionistes de tota mena, que han estat embrutant el territori historiogràfic en aquests darrers anys. A més a més, es tracta d'una recerca que posa sota els focus dels historiadors un seguit de personatges que, fins ara, havien quedat en la penombra o amb uns perfils poc definits. Ros Agudo ens dibuixa un general Juan Vigón, més enllà del seu càrrec militar, com una peça clau dels deliris imperialistes del franquisme. I què podem dir del coronel Beigbeder, ministre d'Afers Exteriors i un culte i intel·ligent africanista? Més enllà de l'arbre que era Ramón Serrano Suñer i la seva incontinenència verbal, se'ns apareix un bosc de còmplices civils i militars que demana una exploració calmada i detallada.

Amb tot això, Manuel Ros Agudo ens va descobrint les múltiples maniobres, enganys, mentides, falsedats, etc., que el poder franquista va anar teixint per poder-se aprofitar, com un voltor, de les despulles de la derrota francesa. No ens ha d'estranyar, doncs, que el 19 de juny de 1940 —encara no feia una setmana de la caiguda de París —, John Colville, secretari

de Winston Churchill, escrivís en el seu diari personal que hi havia proves que mostraven que Espanya, probablement, entraria en guerra contra el que quedava de la coalició francobritànica.

Al juny de 1942, ens explica Manuel Ros, la Primera Secció (Operacions) de l'Alt Estat Major «*acabó de dar forma a un sorprendente plan de invasión del sur de Francia*» (p. 313). En un discurs de maig de 1946, davant dels seus *procuradores en Cortes*, el dictador es va explicar en els termes següents: «*Por cuanto se refiere a nuestra vecina de allende los Pirineos, la política de la nación española no puede ser más noble y generosa. España continuó manteniendo sus relaciones de amistad, y con las seguridades ofrecidas facilitó la concentración de los franceses en un solo frente, sin tenerse que preocupar de nuestra frontera. España no se aprovechó de la derrota francesa, ni aún después de conocer cómo para entrar en la guerra a favor de Polonia, había reivindicado, para el caso de una victoria y de que España interviniese en la contienda, islas y territorios pertenecientes a nuestra soberanía*». Ho sabem, però cal repetir-ho i no oblidar-ho mai: la dictadura franquista va ser un sistema moralment corrupte, dirigit i manipulat dia rere dia per sorges sense cap mena d'escrúpols.

Francesc Vilanova

Luis Zaragoza Fernández: *Radio Pirenaica. La voz de la esperanza antifranquista*, Marcial Pons, Madrid, 2008, 461 pp.

L'arribada del segle XXI ha permès de consolidar l'impuls historiogràfic sobre la resistència antifranquista que s'inicià el passat decenni. Tot i això, persisteixen llacunes sobre àmbits clau de l'activisme contra la dictadura. N'és un bon exemple l'estudi

dels mitjans d'expressió amb què comptà l'oposició i, molt especialment, de les emissions radiofòniques procedents de l'estranger. Aquestes han estat objecte fins ara únicament de memòries, recerques en forma d'article o capítol d'obra col·lectiva, i d'audiovisuals. Per aquest motiu, és molt d'agradir l'aparició de la monografia de Luis Zaragoza Fernández consagrada a Radio España Independiente-Estación Pirenaica. Zaragoza ha fet ús d'una copiosa documentació procedent de l'Arxiu Històric del PCE, en particular, dels guions dels programes i la correspondència que era enviada a l'estació radiofònica. A més a més, ha realitzat nombroses entrevistes. Aquest material ha estat analitzat amb sensibilitat, ponderació i sentit crític, valors difícils d'assolir davant una temàtica tan alambinada. El resultat és un treball sòlid i minuciós, que esdevindrà un del textos de referència sobre els mitjans de comunicació de l'antifranquisme.

Radio España Independiente (REI) fou una emissora fundada i dirigida pel PCE, que estigué radicada a l'URSS (1941-1955) i Romania (1955-1977). Cal dir que es tracta d'un fenomen únic en la història de la radiodifusió, atès que cap ràdio clandestina romangué activa durant un període tan llarg. L'emissora inicià les transmissions dins el marc del reforçament de la tasca de propaganda acordada per la Tercera Internacional arran de la invasió de l'URSS per Hitler. Aleshores, s'acordà la creació d'una xarxa d'emissores que adreçarien consignes als països ocupats pels nazis o governats per règims aliats de l'Eix. D'acord amb la nova línia adoptada aleshores per la Internacional Comunista, la denominació de REI enllaçava amb la imatge de resistència patriòtica que hom volia atorgar a la lluita dels partits comunistes contra el feixisme.

No cal insistir gaire entorn de l'enorme utilitat que, per a un PCE fracturat en

múltiples grups desconnectats, implicava comptar amb un instrument d'aquestes característiques. De fet, fins al final de la Segona Guerra Mundial, la REI se centrà sobretot a informar els diversos nuclis del partit de les decisions acordades per la direcció, sense que tingués possibilitat d'aportar una informació directa sobre la realitat espanyola. Des del decenni dels cinquanta, però, la Pirenaica esdevingué una peça essencial de l'agitació a l'interior, com es pogué palesar arran d'episodis com les mobilitzacions obreres a Astúries (1962). Zaragoza analitza a fons les campanyes desenvolupades, les consignes, l'estructura interna, l'audiència, els mecanismes de neutralització dissenyats per les autoritats franquistes, i la dimensió simbòlica de la REI. Tal com explica l'autor, constituí un element rellevant de la vida quotidiana dels espanyols com a representació d'una informació alternativa a la del règim. És dins aquest marc que es difongueren llegendes com les relatives a la seva ubicació, que molts dels oients situaven a la frontera pirinenca.

Evidentment la Pirenaica presenta un balanç desigual, d'acord amb la mateixa trajectòria del PCE en el franquisme. Es tractava, com subratlla Zaragoza, de l'única veu radiofònica no sotmesa a la censura a la qual tenien accés els espanyols. Així com les publicacions clandestines no traspassaven habitualment els límits dels cercles militants, la propaganda radiada podia arribar cada nit a qualsevol que disposés d'un aparell d'ona curta. En el costat fosc, s'haurien d'esmentar les purgues i les denúncies públiques de suposats traïdors i delators, sovint mancades de fonament. A més a més, com és obvi, les informacions radiades revelaven manipulació i triomfalisme, potser inevitables —almenys en certes dosis— si hom volia promoure una moral de combat. Comp-

tat i debatut, l'autor conclou indicant que la Pirenaica fracassà en l'intent d'impulsar una mobilització general contra el règim, però que constituí una veu de denúncia de la repressió, alhora que un instrument de comunicació particularment eficaç a l'hora d'orientar la militància comunista de l'interior.

David Ginard i Féron

Carme Molinero i Pere Ysàs: *La anatomía del franquismo. De la supervivencia a la agonía, 1945-1977*, Crítica, Barcelona, 2008, 328 pp.

Els autors, els quals no es necessari presentar als lectors atents de la producció historiogràfica sobre el franquisme, per la seva llarga i rellevant trajectòria, arriben a aquest llibre conduïts pels seus últims treballs. En *La captación de las masas* de Molinero i *Disidencia y subversión* d'Ysàs, analitzaven el discurs intern del franquisme i especialment en el segon es descriuen les pors del règim davant la mobilització estudiantil, obrera i dels sectors contestataris de l'Església.

En aquest llibre, amb un afany d'anàlisi més ampli, es descriu l'agonia del règim des de dins, a partir de la documentació generada pel Consejo Nacional del Movimiento, de la premsa i dels llibres de memòries existents. I això ho fan amb tot el coneixement del detall i la sensibilitat de qui maneja amb soltesa els ressorts mentals dels homes de la dictadura, de manera que encerten a descriure els plecs i les circumvolucions d'aquella espècie de Senat del règim que va voler ser, en la segona meitat d'aquest, el Consejo Nacional del Movimiento. Encara que en la realitat va ser més aviat una caixa de ressonàncies de la retòrica dels homes del 18 de juliol,

amb les seves peculiaritats, procedències, frustracions i ambicions, que veien com s'enfonsava la nau mentre continuaven proclamant el recolzament del *poble sa* a la causa del *Caudillo*.

El volum se centra en el desenvolupament polític dels anys seixanta i especialment en els moments de crisi des de les darreries de la dècada, quan l'afebliment de la salut de l'ancià Caudillo i la necessitat de plantejar la qüestió successòria, farà que s'evidenciï la impossibilitat de reforma del règim i per tant la inviabilitat de la seva continuïtat amb una altra direcció política. Davant nostre desfilen les postures del membres d'un Consejo Nacional del Movimiento que havia ressuscitat precisament després de les revoltes estudiantils de 1956 i amb motiu de les propostes de reforma de José Luis Arrese. Es veritat que potser resulta fatigosa a vegades la lectura d'una narració que segueix pas a pas les argumentacions dels consellers o la retòrica dels documents; però els autors intenten fer-nos veure com pensen els franquistes des de dins, les seves contradiccions, els seus autoenganys, la seva peculiar fraseologia; la sempre permanent dependència de l'opinió exterior i la sensació de mancar en última instància de legitimitat política, la qual cosa els porta una vegada i una altra a intentar eixamplar les bases d'un règim la reforma del qual es demostrarà impossible perquè és captiva dels seus orígens: el règim necessita per sobreviure perpetuar en el discurs i en la praxi política el resultat de la Guerra Civil; per tant, la reconciliació, l'eixamplament, l'espai per a l'exercici de la crítica no hi tenien cabuda de cap manera. L'aperturisme, de fet, serà un intent d'evitar el deteriorament del règim cada vegada més patètic i condemnat al fracàs, com palesa el tema, finalment fallit, de la llei d'associacions.

Les persones que des de dins van intentar la reforma del règim d'alguna manera, com Ruiz-Giménez —que se n'allunya sense retorn al principi dels seixanta—, Manuel Fraga, o els joves franquistes que després seran els reformistes d'UCD, acabaran constatant la inutilitat del seu propòsit. Però fins i tot alguns membres notoris del Movimiento, com ara Jesús Suvos o Tomás Garicano Goñi, demostren en els seus discursos que recullen un bon grau de lucidesa i que no tots els franquistes vivien completament enganyats: el règim estava donant l'esquena a una societat que havia evolucionat amb rapidesa i la cultura política de la qual, encara que forjada en la por i en els valors autoritaris, no es reconeixia ja en la llunyana retòrica de la Guerra Civil i la postguerra.

La gran diferència entre els anys seixanta i setanta és que en els primers, els homes del Movimiento, amb Solís Ruiz al capdavant, seguien defensant un model que era bàsicament la proposta d'Arrese de 1956-1957, amb un fort component sindical, l'ingredient «social» de la dictadura per als falangistes, davant els projectes dels tecnòcrates —uns coronels sense tropa, dependents del patronatge de Carrero Blanco i de la inclinació de Franco, com encertadament se'ls dibuixa aquí— que, amb López Rodó com a figura més destacada, tenien un projecte diferenciat, bolcat en la reforma econòmica ortodoxa, l'estabilitat social basada en l'autoritarisme i un apoliticisme formal que laminava els falangistes en nom d'una certa aparença d'estat de dret i de major complexitat i regularització administrativa. Però després de la proclamació de Juan Carlos com a successor i la victòria dels tecnòcrates amb el govern monocolor de 1969, la classe política del règim es veu obligada a fer front a una realitat que se'ls escapa de les mans, al carrer, a les Universitats, a

les fàbriques, en el context internacional, amb una economia que es comença a estancar i amb la perspectiva del fatal desenllaç biològic cada vegada més a prop. I això mena, els anys setanta, a l'esclat obert de les contradiccions i l'evidència que no hi havia un projecte compartit per al futur del règim.

Conclou el llibre relatant el paper d'actors com Arias Navarro com a president o Blas Piñar des del búnquer i Fraga des del reformisme continuista en aquell context; però l'estrip entre les distintes parts del règim era ja imparable; i el règim és conscient, com revelen aquestes fonts, de la definitiva pèrdua del «món del 18 de juliol», qualsevol que fos el significat que els uns i els altres donessin a aquella expressió quan l'agonia del *Caudillo* ja era imminent.

Miguel Ángel Ruiz Carnicer

Àngel Duarte: *Republicans jugant amb foc. De Lluís Companys a Josep Tarradellas*, L'Esfera dels Llibres, Barcelona, 2006, 238 pp.

L'amic Àngel Duarte és un historiador que té una peculiaritat no massa comuna a la professió, una capacitat que molts voldrien però pocs tenen: la de saber anar amunt i avall i construir un diàleg fructífer entre el passat i el present. Comptant amb les millors eines de l'ofici, des de l'anàlisi i la reflexió rigoroses. No som davant un llibre amb dades i detalls, sinó d'un llibre de reflexió i discussió. Un assaig en el sentit més precís de la paraula. L'erudició hi és, oculta, sense opció a distreure i malmetre les línies argumentals de l'autor. Un autor que té un coneixement ampli, potser el que més, de la bibliografia existent a l'entorn del republicanisme espanyol i català, vell i nou.

El text s'inscriu de ple en el tema de la recuperació de la memòria històrica i les discussions sobre el manteniment al llarg del temps, les evolucions, ruptures i hipotètiques reconstruccions actuals del republicanisme com a corpus ideològic i cultural. I, òbviament, el punt d'inflexió que hom no pot defugir, i efectivament l'autor acara, és el de les conseqüències de la gran ensulsiada que provocaren l'exili i els quaranta anys del franquisme. En un llibre d'aquesta mena, l'important són els suggeriments interpretatius. Crec que n'hi ha força i són, lluny de l'anecdòtisme i el detall, atractius. Ens permeten tornar a revisar qüestions de sempre, bàsiques, que han acompanyat la història del republicanisme a casa nostra. Sols un petit exemple. En les pàgines inicials, a l'hora de l'anàlisi de les moltes repercussions del fracàs de la Primera República del 1873, i després de fer un determinat repàs de la presència catalana en la governació de l'estat al llarg del segle XIX, hom llança una afirmació ben suggestiva: per a molta gent «sembla com si tan sols en democràcia la participació catalana en els afers hispànics hagi estat possible des d'un punt de vista col·lectiu i, per tant, ostensible. La qüestió (...) és que, encara que fos de forma esbiaixada i molt interessada, al llarg d'un segle la modalitat de gestió democràtica dels afers públics va tendir a identificar-se, entre amplis segments de les classes mitjanes —els menys espantadissos— i dels sectors populars nostrats, amb la República».

La lectura del text ens descobreix una altra característica gens comuna. L'aposta per una reflexió serena, amb voluntat de sentit comú, que no cerca sense més la brillantor i la novetat interpretativa, sense per això negar les aportacions d'altres historiadors, agosarats o no. És el cas, entre altres, del debat sobre les causes i formes de l'adveniment de la Segona República

el 1931. L'autor ens exhorta a no perdre de vista com a principal motiu i caracterització «l'esgotament i manca d'alè de les institucions monàrquiques, incapaces ja de superar una crisi política consubstancial, després de l'intent de la Dictadura de Primo de Rivera», una temàtica ben clàssica i no per això menys incisiva.

Potser el més vistós és l'aposta per construir una argumentació de fons a través d'una sèrie de biografies. He d'advertir que més que biografies es tracta de retrats amb intencionalitat caracteritzadora, per anar al dibuix d'un determinat mapa republicà català dels anys trenta del segle XX. Una aposta que s'emparenta amb una certa tradició del periodisme polític il·lustrat català —pensem en Josep Pla, Domènec de Bellmunt, el mateix Rovira i Virgili...—, però que fa temps que no es practica gaire, que no és usual. Una tradició —la d'aquests retrats—, d'altra banda, que molts historiadors han mirat sovint amb una certa prevenció. La relació dels republicans triats és clarament significativa i potser per ella sola marca ja un determinat discurs. Paga la pena de dur aquí la relació completa, amb les adjectivacions de l'autor: Lluís Companys, el republicà de tota la vida i el catalanista del 14 d'abril; Marcel·lí Domingo, el Tolstoi a dispesa; Pere Corominas, un veterà de llegenda esmorteïda; Antoni Rovira i Virgili, la fal·lera teoritzadora i la nul·lità política; Lluís Nicolau d'Olwer, l'intel·lectual empantanegat; la dona republicana, encara una biografia col·lectiva; Humbert Torres i Barberà, el científic que creia en els esperits; Josep Irla o la discreció d'un cacic republicà; Josep Andreu i Abelló, «Hi ha monàrquics amb els quals podria fer un bon tros de camí»; Josep Tarradellas i Joan, el de Gaulle català?

Es fa difícil davant un llibre d'aquesta mena entrar en el capítol de les observacions crítiques. Es tracta, diguem-ne,

d'un model de llibre blindat. Ateses les seves premisses, l'únic que cal fer és llegir-lo (sens dubte val molt la pena), seguir les argumentacions i les pistes que l'autor ens dóna, gaudir-ne, amb el lèxic i sobretot les adjectivacions que s'hi formulen. I, després, rumiar una mica, potser tots sols, a l'espera d'entrar en la conversa pausada, en el diàleg amb l'amic o el company, sobre què fou i què pot acabar sent avui això que en diem la cultura republicana.

Pere Gabriel

Ángel Viñas: *El honor de la República: entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*, Crítica, Barcelona, 2008, 624 pp.

Ángel Viñas Martín, economista i diplomàtic, format a les universitats de Madrid, Hamburg, Glasgow i la Lliure de Berlín, es catedràtic d'Economia Aplicada i l'any 1968 ja era tècnic comercial i economista de l'Estat. Ha ocupat diversos càrrecs als ministeris de Comerç, d'Exteriors i d'Universitats. Ha treballat en el Fons Monetari Internacional (1969-1970), d'agregat comercial a l'ambaixada a Bonn (1971-1973), d'ambaixador de la Comunitat Europea davant Nacions Unides i de Director General de la Comissió Europea per Àsia i Amèrica Llatina a la Unió Europea.

En la seva tasca d'historiador, ha publicat diversos estudis sobre la Segona República, el franquisme i la transició a la democràcia. Les obres que iniciaren la seva important obra investigadora foren *La Alemania nazi y el 18 de julio* (1974) i *El oro español en la Guerra Civil* (1976). Després de varies obres més, tenim a la nostra disposició, amb el suport d'un im-

portant treball bibliogràfic i d'arxiu, una trilogia de consulta obligada per disposar d'un coneixement indispensable sobre la República espanyola: *La soledad de la República: El abandono de las democracias y el viraje hacia La Unión Soviética* (2006), *El escudo de la República: el oro de España, la apuesta soviética y los hechos de mayo de 1937* (2007) i *El honor de la República: entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin* (2008). El primer que cal indicar es que no pot fer-se una exposició de l'última obra en poc espai; però, no obstant això, voldria que quedés clar que el conjunt de l'obra de Viñas s'ha de llegir i conèixer per disposar d'una sòlida interpretació de la història d'Espanya i d'Europa del segle XX, en particular de la República i el franquisme.

Si ens centrem en *El honor de la República*, observarem que en la contraportada Viñas presenta diverses cites, entre altres de Juan Negrín, F.D Roosevelt i W. Churchill, dels poetes W.H. Auden i Jesús López Montenegro. Respecte a aquestes dues cites poètiques em permetré una llicència. Viñas es manifesta distant d'Auden, en particular dels poemes dedicats a la Guerra Civil espanyola —tot i que és considerat un dels millors poetes anglesos tampoc per a mi no és del tot satisfactori. No obstant això, si s'escull Auden per a aquests temes penso que sí que s'han de citar els seus poemes sobre la guerra d'Espanya. És per això que reproduiré en una nota uns versos del poema «September 1, 1939» i, encara amb més gosadia,

en lloc de López Montenegro, penso que uns versos de «Potencia de Pérez» de Jorge Guillén són més ajustats per comentar les barbaritats dels militars i feixistes.¹

A més d'aquestes consideracions subjectives, voldria destacar algunes qüestions relacionades amb la documentació i la bibliografia que ha utilitzat Viñas, el contingut de l'obra i la seva opinió sobre la guerra. Per oferir-nos aquest brillant estudi, Viñas ha treballat fonts documentals en arxius espanyols, alemanys, anglesos, italians i russos. Cal dir que segurament és l'autor que ha consultat més arxius europeus, inclosos els historiadors estrangers que han publicat alguna obra sobre la Guerra Civil espanyola. Viñas mateix exposa que «*la historia que nos ha contado el franquismo es mentira. La Guerra Civil fue una guerra civil, sí, pero también una guerra internacional, y se ganó y se perdió tanto en los campos de batalla como en las cancillerías, y esa lucha en las cancillerías no se ha contado suficientemente bien por falta de documentación republicana y soviética*». De fet, ell ho fa i si a la documentació internacional hi hagués afegit més documentació espanyola dipositada als arxius de Salamanca, del País Basc, de València i de Catalunya (Arxiu Històric Nacional, Arxiu Montserrat Tarradellas i algun altre) hauria ratllat la utopia de la perfecció.

Recordem que durant gairebé dos anys València fou la capital de la República i durant els quinze mesos finals, Barcelona. A més, Catalunya es convertí ben aviat en la base de les relacions internacionals, de

¹ «*Exiled Thucydides knew / All that a speech can say / About Democracy / And what dictators do, / And what dictators do, / The elderly rubbish they talk / To an apathetic grave*» (W.H. Auden, «September 1, 1939»).

«*Hay ya tantos cadáveres / Sepultos o insepultos, / Casi vivientes en concentraciones / Mortales, / Hay tanto encarcelado y humillado / Bajo amontonamientos de injusticia, / Hay tanta patria reformada en tumba / Que puede proclamarse / La paz. / Culminó la Cruzada. ¡Viva el Jefe!*» (Jorge Guillén, «Potencia de Pérez»).

la indústria de guerra i va rebre i acollir durant molts mesos l'allau més important de refugiats i desplaçats de gran part d'Espanya, la gran majoria dels quals hagueren de marxar a l'exili, forçats per la política de repressió i extermini de les forces franquistes i feixistes.

El mateix que he comentat sobre els arxius serveix per a les memòries escrites, els testimonis personals i la bibliografia. Viñas ha treballat una extensa documentació i bibliografia estrangera i això fa única i extraordinària la seva obra. Tanamteix, tot té un límit i aquí ens trobem amb un nombre de pàgines que desborda l'espai d'una enquadrernació de lletres impreses. Penso que Viñas hi havia de triar, o bé ha oblidat un conjunt d'obres publicades i, per tant, hi trobem a faltar algunes referències de llibres i estudis d'autors andalusos, extremenys, bascos, aragonesos o valencians que han treballat i treballen a fons la República (1931-1939).

Per exemple, de Catalunya hi ha obres testimonials interessants publicades i no citades. Hi apareixen mitja dotzena d'autors, la majoria dels quals no són especialistes en la Guerra Civil i no apareixen, en canvi, les aportacions d'historiadors catalans sobre sectors decisius de la vida política i econòmica de la Guerra Civil impulsats per la Generalitat de Catalunya i no sempre amb excel·lents relacions amb el govern de la República (Justícia, Governació, Sanitat i Assistència Social, Proveïments, Treball, Agricultura, Defensa, Educació i Cultura, Economia i Finances).

En aquest tercer volum, *El honor de la República*, l'esmentat ús intensiu i positiu de documentació i bibliografia estrangera porta Viñas a estudiar l'estratègia dels governs francesos i britànics i evidenciar la

quantitat d'errors i sobretot d'interpretacions sense base racional de la historiografia franquista i postfranquista en les quals es pretén imposar que la Guerra Civil fou una mena d'estratègia soviètica per aconseguir una Espanya «roja» (comunista). Viñas desmenteix de forma documentada aquesta actitud, analitza les estratègies francobritàniques i exposa i aprofundeix en la gestió del govern Negrín (a partir de maig de 1937), en els esforços per aconseguir l'ajut britànic i francès, governs que no volien arribar a l'enfrontament amb les potències nazi-feixistes i per tant giraren l'espalla a la República.

Davant d'aquesta inhibició, l'ajut dels soviètics seria fonamental però insuficient per guanyar la guerra, perquè els interessava més, també, mantenir bona relació amb els estats occidentals que no la revolució a Espanya. Arran d'això, Viñas evidencia la seva simpatia per Juan Negrín, del qual afirma que fou «*el único que llegó a desarrollar talla de estadista y el único que no se hundió en la adversidad*».

Com a conclusió de la lectura del llibre no trobo millor opinió que la de Viñas quan exposa perquè la República va perdre la guerra: «*Porque las democracias, la inglesa, y la francesa, la abandonaron mientras Mussolini y Hitler no escatimaron medios para ayudar a Franco, y lo hicieron a crédito. Una guerra es una guerra y solo se gana con armas. El apoyo de la Unión Soviética a la República no fue uniforme y además fue muy caro*». I afegeix «*La guerra se alargó por culpa de Franco, que no quería una guerra corta, sino larga, una guerra que le permitiera asentar su autoridad y su poder entre los militares sublevados y, naturalmente, destrozar a la izquierda*».²

Em plau acabar aquests comentaris repetint que estem davant el tercer lliurament d'una obra en tres volums impres-

² Entrevista realitzada per José Andrés Rojo, *El País*, 20 de desembre de 2008.

cindible per conèixer rigorosament la vida espanyola dels anys trenta i denunciar les interpretacions polítiques d'ideòlegs no democràtics, estrangers i espanyols, que poden escriure el que vulguin. La seva mediocritat intel·lectual, la seva manca de coneixement documental i la seva adscripció a criteris irracionals i parafeixistes desqualifiquen les seves crítiques i comentaris a l'obra de Viñas. De fet, contràriament al seu objectiu, acrediten el treball rigorós de Viñas quan de forma concisa i clara té el valor d'afirmar: «*Son los ingleses los que salvan a Franco*».³

Ángel Viñas, endavant.

Francesc Bonamusa

Santos Juliá: *Vida y tiempo de Manuel Azaña (1880-1940)*, Taurus, Madrid, 2008, 344 pp.

Manuel Azaña és un personatge força important en la història d'Espanya, que segurament ha estat dels menys «recuperats» per la democràcia. La identificació amb la República el va convertir en un maleït durant el franquisme; la major part de l'esquerra tampoc no el va sentir com a propi, perquè era un burgès reformista, i va acabar sent notícia el fet que José María Aznar afirmés que llegia alguna de les seves obres. Les memòries clàniques dissolien la importància històrica del personatge.

Azaña ha estat valorat sobretot per la seva activitat com a ministre i president del govern de la República en el primer bienni, i posteriorment pel seu paper com a president de la República durant la Guerra Civil. En la primera etapa, Azaña sobresurt

en temes clau, com la reforma militar i la separació entre l'església i l'estat, i també en l'intent de vertebració de l'espai polític del republicanisme. De fet, és després dels fets d'octubre de 1934, que viu a Barcelona, i de la persecució a què és sotmès, que sorgeix l'*azañisme*, i quan es materialitza la identificació entre Azaña i la República, precisament perquè l'esperit del 14 d'abril està greument amenaçat. Ja com a president de la República, les posicions d'Azaña durant la guerra han estat molt controvertides. Azaña, com gairebé tothom, es troba clarament superat per les circumstàncies. Defensor acèrrim de la legalitat, li costa molt moure's en un marc forçadament irregular, i per això en molts moments opta per un retir voluntari, que alterna amb comptades intervencions públiques i amb contínues discussions privades amb la resta de dirigents dels governs de la República, especialment amb Negrín.

Tot això era conegut, encara que el llibre de Santos Juliá ho explica de forma molt documentada i amb una anàlisi ponderada. Tanmateix, el més rellevant d'aquest llibre és que els anys de la República i la Guerra només ocupen un terç de la biografia, i per tant, disposem per primer cop d'una visió àmplia, completa, del recorregut vital, intel·lectual i polític d'Azaña. Més encara, entenem molt millor el seu comportament en el decenni de 1930 a la llum del seu itinerari anterior, gairebé desconegut. El llibre ens presenta un Azaña en què és vital la seva formació, les seves estades a França, la identificació de França amb la democràcia, l'anàlisi de les qüestions militars, l'interès per la Gran Guerra, per la literatura i per la direcció de revistes. I sobretot les responsabilitats que assumeix com a secretari de l'Ateneo de Madrid, les conferències que pronuncia,

³ Entrevista realitzada per Isabel Bugallal, *A Coruña*, 7 de juliol de 2009.

els temes que són del seu interès. Tot un món riquíssim que el porta a la seva primera implicació en la política, amb fracassos electorals inclosos, de la mà del Partit Reformista de Melquíades Álvarez. Azaña actua aleshores clarament com l'intel·lectual que participa obertament del debat públic i que s'anirà decantant pel republicanisme. En tot aquest procés destaquen un parell de consideracions que es mantenen vigents fins al final de la seva vida. D'una banda, la idea de transcendència, de la missió històrica que correspon a la seva generació dins d'una determinada visió de la història d'Espanya, que Azaña analitza amb deteniment, amb treballs sobre els comuneros i amb interès per rescatar una tradició liberal pròpia. Aquesta missió es fa efectiva tant en les intervencions intel·lectuals com en l'acció política, i ha d'aconseguir que Espanya es democratitzi. Si aquesta és la línia argumental bàsica de la seva trajectòria intel·lectual i política, el principal instrument per fer-ho possible és el poder de la paraula, de la persuasió. La batalla que es lliura a Espanya és, per a Azaña, una batalla d'idees. Per això els intel·lectuals són molt importants, i per això confia en ell mateix pel seu dot en la paraula, que es materialitza en articles de revistes minoritàries, però també més endavant en grans mítings polítics. Un home d'idees amb una missió difícil, conscient de les enormes dificultats, però decidit a intentar-ho; per això tot esdevé més greu i tràgic, com el seu destí personal, mort en una habitació d'hotel a l'exili.

Construir aquesta biografia total no és fàcil, perquè Azaña va intentar en vida construir ell mateix el personatge, ja fos a través d'obres de ficció en què és fàcil reconèixer-lo, com en els cèlebres dietaris. Per això és més important encara el mèrit de Santos Juliá per no deixar-se atrapar pel biografat i saber construir

una obra suggeridora, molt documentada i fruit d'una reflexió de molts anys. Azaña ja disposa d'una bona biografia de la seva vida. Ara seria molt útil una història de la seva memòria.

Carles Santacana

Josep Puigsech: *Entre Franco y Stalin: el difícil itinerario de los comunistas en Cataluña, 1936-1949*, El Viejo Topo, Barcelona, 2010.

Els deu anys posteriors a la mort del dictador, els anys de la transició, la història del comunisme al nostre país conegué un important impuls amb publicacions sobre els orígens del Bloc Obrer i Camperol, el PSUC, les Joventuts Socialistes Unificades, Nin, Comorera, el frontpopulisme (Bonamusa, Pagés, Martín Ramos, Leandre Colomer, Casterás, Vinyes, Caminal). Després, fins a la fi de segle, raons polítiques locals —el declivi de l'esquerra i la crisi del PSUC— i ideològiques generals —el postmodernisme i la desorientació de la historiografia— van interrompre aquesta producció, amb algunes excepcions (Durgan, Cebrián). Des de fa una altra dècada d'anys s'ha reactivat l'interès pel tema, amb les aportacions d'una nova generació d'historiadors (Guixé, Domènech, Lardín, Pala...). Josep Puigsech pertany a aquesta nova fornada, a la qual ha aportat la important novetat del treball directe en arxius russos, a l'Arxiu de la Internacional Comunista, parcialment obert —no sempre i amb dificultats— des de la dècada dels noranta. Fruit d'aquest treball, va ser una primera aproximació a les relacions entre el PSUC i la IC, la seva tesi de llicenciatura, publicada el 2001 (*Nosaltres els comunistes catalans*, Eumo editorial).

El present llibre és la culminació del seu procés formatiu, correspon a la seva tesi doctoral, que amplia i completa el publicat el 2001. Aquest fet té una excel·lent conseqüència: Puigsech tracta sempre de fonamentar les seves anàlisis i les seves conclusions en l'examen de la documentació consultada, que el seu coneixement del rus li ha permès de treballar de manera directa. Té també el seu flanc feble: l'estil vessa una confiança en la lectura de les fonts que va consultar que de vegades resulta excessiva i incorre en alguns judicis precipitats i en un excés d'adjectivació; també en afirmacions massa taxatives sobre temes importants no prou fonamentades, segons la meua opinió. Un exemple és la seva afirmació de la condició del PSUC, com a tal, com a «*parte integrante de la red soviética de persecución pousista, aunque desde un lugar secundario*», sustentada en la correspondència entre Eusebi Rodríguez Salas i alguns agents. Òbviament, no negaré que el PSUC va reclamar la il·legalització i la persecució del POUM i que va aplaudir ambdós fets —per cert, com la majoria de les organitzacions del bàndol republicà, tret de la CNT—, però dir que va formar part de la «*red soviética*» és afirmar més del que es pot demostrar, almenys de moment; en les accions de repressió que atribueix a Rodríguez Salas, aquest no va actuar com a membre del PSUC, sinó com a agent policial integrat en les forces de Burillo. Tal com ho planteja Puigsech, sembla com si l'operatiu de la repressió l'hagués dut a terme la militància del PSUC i no les forces policials republicanes, com va ser. Una altra cosa és considerar la responsabilitat política de la il·legalització del POUM, però aquest tema caldria tractar-lo més àmpliament i amb més profunditat, cosa que, d'altra banda, no era l'objectiu central del treball de l'autor. Aquest tipus de detalls no des-

mereixen el valor final del treball, que és apreciable, però convé assenyalar-los, encara que només sigui per animar la polèmica. D'altra banda, es tracta d'un estudi, com diria el mateix Puigsech, «endogen» de les relacions entre el PSUC i la Internacional que aporta novetats interessants, encara que es senti d'una mirada excessivament interna i mancada, de vegades, d'una millor contextualització que explicaria i ajudaria a comprendre millor els conflictes que s'hi registren.

El treball destaca pel seguiment de les conflictives relacions entre els delegats de la IC i el PSUC, a excepció d'Erno Gerö. Unes relacions que van haver de ser contrarestades pel mateix Comorera, que va viatjar a l'URSS el febrer de 1938 i després de la derrota en la primavera-estiu de 1939, tal com consta al llibre. D'ambdós episodis, i del que explica Puigsech, es dedueix que Comorera va aconseguir imposar-se davant dels seus detractors i de la màxima autoritat de la IC, Dimitrov; i aquests detractors no eren qualsevol: Codovila, Stepanov, André Marty, amb més matisos Togliatti —més crític que no detractor— i la plana major del Partit Comunista d'Espanya: José Díaz, Dolores Ibárruri, Jesús Hernández i Vicente Uribe. En particular destaca el debat a Moscou, davant de la direcció del Komintern, sobre les responsabilitats del PSUC durant la Guerra Civil i la derrota i el fet que, més enllà d'algunes precisions formals, el relat que coneixiem de Del Barrio hagi estat confirmat per la documentació russa en allò fonamental. Comorera i el PSUC van sortir airosos de l'envit, exonerats de les acusacions que se'ls feia, sense haver d'explicitar una autocrítica, a la qual cosa sí que es va veure obligada la direcció del PCE. I això que la predisposició personal de Dimitrov podria haver estat una altra, tenint en compte les relacions personals

que va establir amb José Díaz i amb Dolores Ibárruri, reflectides al seu diari. Per cert, que el diari de Dimitrov confirma que Marty va estar en les sessions de debat d'agost de 1939 entre les direccions del Komintern, el PSUC i el PCE, tal com va sostenir Del Barrio, encara que no figurés a l'acta consultada per Puigsech; hi era, encara que es va incorporar en el curs del debat, i la seva presència tampoc podia beneficiar Comorera. Malgrat tot, aquest va veure acceptada la seva posició, per bé que a canvi hagué de transigir en la configuració de la nova direcció del PSUC i acceptés —hi insisteixo— un protocol d'integració en la IC que va suposar la pèrdua de la independència, de la sobirania política del PSUC; Puigsech mateix parla d'«autonomia» i ja se sap que això no és, precisament, independència. Però sobre això podem continuar debatent en el futur.

Aquesta pèrdua d'independència va ser l'altra cara de la moneda de l'abandonament de la identitat «unificada» que assenyala Puigsech i que també va destacar en el seu moment Caminal, i l'adopció d'un discurs d'exclusiva identitat comunista. Una identitat «unificada» que hauria tingut el seu valor el 1936, que havia quedat com un fet excepcional després del fracàs final de la proposta general en aquest sentit del VIIè congrés de la IC i que apareixia, en la conjuntura de la primera etapa de la guerra mundial, més com un destorb que no pas com un mèrit. Però no va ser una excepció arbitrària. Quan Puigsech registra l'enuig de Codovila i la sorpresa de l'aparell de la IC per la constitució del PSUC, està ratificant, de fet, que aquesta no fou resultat de cap impuls —i torno a utilitzar la terminologia de Puigsech— «exogen». Va ser el resultat de la dinàmica local catalana, per això va agafar fora de joc els qui no hi participaven. En qual-

sevol cas, l'excepció va resultar prou forta per a protagonitzar gairebé cinquanta anys de la vida del país. Puigsech ens ajuda a conèixer millor aquesta part de la nostra història.

José Luis Martín Ramos

Jorge Fernández-Coppel: *Queipo de Llano. Memorias de la guerra civil*, La Esfera de los Libros, Madrid, 2008, 457 pp.

Enrique Sacanell: *1936. La conspiración*, Síntesis, Madrid, 2008, 192 pp.

Les dues obres que ens ocupen tenen un punt d'arrencada comú: l'aportació de material inèdit, procedent dels arxius personals de dos dels grans protagonistes de la sublevació militar del juliol de 1936 i de la Guerra Civil, els generals Queipo de Llano i Sanjurjo. A partir d'aquí, dos llibres molt distints.

Pel que fa a Queipo, l'historiador militar Jorge Fernández-Coppel va accedir al seu arxiu personal i va trobar les quartilles que componen les memòries del general. Va ordenar-les i treballar-les. El resultat en són dos volums, la publicació dels quals comença amb aquest, que s'inicia amb els preparatius del *alzamiento*. Dintre d'uns mesos sortirà el que cronològicament va primer. El volum que ens ocupa està dividit en 16 capítols, un *post scriptum* i un annex documental format per cartes de Queipo i de personalitats diverses, entre les quals el mateix Franco. El gruix del volum (14 dels 16 capítols) correspon a la Guerra Civil. El capítol 15 explica el relleu de Queipo l'any 1939, el seu trasllat a Roma i el posterior retorn a Espanya, i en la redacció, a diferència dels capítols anteriors, ha participat activament el fill de Queipo, a causa del caràcter fragmentari de les notes del general. El darrer capítol

(16), curt, explica el seu retrobament amb Franco i la concessió de la creu llorejada de Sant Ferran. El *post scriptum* l'integren una sèrie de cartes de Queipo, la primera de les quals està dirigida a Franco, el 3 de juny de 1947, i conté una anàlisi crítica del present d'Espanya a causa de la corrupció —que vincula a la Falange— i de la desastrosa situació econòmica, i demana al *Generalísimo* que no allargui la dictadura totalitària, tot lamentant una llei de successió «*que nadie, que no defienda intereses de partido, podrá aprobar*» (p. 385).

Les memòries de Queipo presenten dos components bàsics. En primer lloc, constitueixen un «repàs de comptes» implacable contra el *Generalísimo*, contra el general Varela, contra Serrano Suñer, contra els italians, els falangistes i tots aquells que s'apuntaren a la «causa», segons ell, per interessos «inconfessables» vinculats a la victòria, i que menysprea. Pel que fa a Franco, les divergències amb el qual constitueixen un dels aspectes més interessants del llibre, Queipo s'estén en la incompetència militar del *Generalísimo* a qui fa responsable directe de l'allargament de la guerra. Al seu parer, la direcció militar de Franco partia del concepte, erroni, que era una guerra tradicional a camp obert, quan «l'enemic» no estava format per un exèrcit com a tal i calia combatre'l amb moviments precisos i ràpids. A més, considera que va estar plena de decisions errònies, absurdes i improvisades que van fer perillar la victòria, només beneficiada per la gran incompetència dels «rojos». En serien bons exemples la conquesta de Bilbao, Brunete, Santander, Belchite o la campanya de Madrid. I si no s'hi van produir més fracassos va ser per la intervenció d'altres generals, com Vigón a Teruel, que van esmenar el resultat.

L'altre eix bàsic de les memòries és la construcció del personatge Queipo de

Llano: un ésser superior a tots els seus col·legues, gràcies al qual s'impulsà la sublevació, que aconseguí —contra tots els pronòstics— prendre Sevilla i fer-se amb Andalusia, i que gràcies a aquesta acció triomfà el Movimiento a Espanya. Tanmateix, mai no va disposar del reconeixement oficial, perquè les enveges el relegaren a un paper subordinat. Queipo s'inventa ell mateix i la seva megalomania constitueix un dels fils conductors del relat. No debades, ja de bon principi afirma «*que entre los organizadores del Movimiento, era yo el que había acusado más acertada visión, por lo que parecía lógico que se pretendiesen utilizar mis aptitudes para la gobernación del país; pero esas mismas condiciones debieron ser causa para que los directores de la cosa pública procurasen mi eliminación*» (p. 2). Una construcció que reposa també en l'ocultació de la violència de la seva acció.

Només per aquests motius, les memòries de Queipo requerien d'una edició crítica, que contrastés la realitat amb l'imaginari del general i que posés de manifest el que amaguen: per no haver-hi, gairebé no hi ha cap referència a les seves emissions radiofòniques, amb tot el que van suposar. Tanmateix, Jorge Fernández-Coppel ha optat per presentar un text pulcre, on incorpora tan sols les biografies dels personatges que hi van aparèixer, i dona per bo el que allà s'afirma. En conseqüència, el seu treball aboca a una imatge equívoca del general, que obvia estudis ben documentats que aporten una visió molt diferent del que fou i del que féu Queipo (vegeu Francisco Espinosa Maestre: *La justicia de Queipo*, Sevilla, 2000; i *La columna de la muerte*, Barcelona, 2003).

Sense anar més lluny, Enrique Sacanell a 1936. *La conspiración* dona una altra visió de la participació de Queipo en la trama colpista: hi entrà un cop ja endegada, a

partir de l'interès de Mola per comptar amb ell i perquè, com a cap dels Carabiners, podia circular arreu d'Espanya i establir contactes sense aixecar sospites. Les divergències doncs, són notables i ja posen de manifest l'egolatria i el caràcter fictici d'un Queipo motor de la conspiració, sense negar, òbviament, la seva intervenció.

El llibre de Sacanell constitueix una interessant aportació a la reconstrucció de les trames que es van anar teixint clarament arran la victòria del Front Popular del febrer de 1936 i que ja s'havien anat cuinant anteriorment. Està dividit en 8 capítols desiguals (en llargària i interès) i acaba amb unes conclusions en què assenyala, entre altres coses, els errors dels governs frontpopulistes en la desarticulació de la conspiració com a factors responsables en el desencadenament de la guerra, tot i que la causa bàsica fóra l'acció colpista. Hi aposta, doncs, per un cert repartiment «de culpes». Un dels principals valors del llibre rau en l'explicitació de la precarietat de mitjans amb què actuaren els sollevats, la incertesa que regia els seus moviments i les dificultats per definir un projecte polític que els unifiqués. En aquest sentit, Sacanell posa de relleu com Sanjurjo elaborà la proposta monàrquica —que va quedar segada amb la seva mort—, que va tenir un profund impacte en la guerra i en el futur de Franco, com Paul Preston ja va assenyalar (i l'autor recull)

Tres consideracions finals. La primera: l'obra té un cert problema de construcció que aboca a confusions i a reiteracions, sovint derivades de la diversitat d'agents conductors: el mateix narrador, Mola o Sanjurjo bàsicament, i que s'agreugen per la imprecisió en les dates i el solapament de fets relatats. Li falta, doncs, més elaboració. La segona: és inacceptable que l'obra plantegi, ni que sigui en la intro-

ducció, que els militars «nunca tuvieron un papel reaccionario en la historia española del siglo XIX» (p. 7) i que foren l'únic grup que ajudà el liberalisme a realitzar avenços polítics i socials. Per reforçar aquesta afirmació, s'addueix que no impediren l'arribada de la República. Això ens porta al tercer aspecte: els postulats teòrics i metodològics de Sacanell, que dificulten l'anàlisi i la comprensió de la conspiració. Tanmateix, i com ja he dit, la seva aportació té interès.

Manel Risques Corbella

Jorge M. Reverte: *El arte de matar. Cómo se hizo la guerra civil española*, RBA Libros, Barcelona, 2009, 364 pp.

Entre l'any 2003 i 2006, l'escriptor Jorge Martínez Reverte (Madrid, 1948) va publicar en l'editorial barcelonina Crítica una trilogia d'obres històriques sobre aspectes militars de la Guerra Civil espanyola de 1936-1939 que va ser un èxit de vendes i de crítica veritablement notable: *La batalla del Ebro*, *La batalla de Madrid* i *La caída de Cataluña*. En gran manera, una de les seves principals virtuts consistia a oferir una perspectiva arran de terra de cadascun d'aquests fenòmens bèl·lics, que combinava l'erudició documental més exhaustiva, l'elegància de l'estil narratiu quasi novel·lesc i l'atenció als avatars, sentiments, passions i temors dels múltiples protagonistes, anònims o rellevants, que van viure i van patir les penalitats i amargors de cadascuna de les etapes de la contesa. No debades, si en el primer volum gairebé havíem pogut sentir l'aclaparament del combatent que pateix la calor, la set i la pols de les trinxeres, en el segon vam poder entendre la insòlita emoció

dels republicans madrilenys que resistien, quasi sense esperança, l'assalt frontal de l'enemic franquista, igual que en el tercer era palpable l'abatiment i la desmoralització que va acompanyar l'enfonsament del front català i l'inici de l'exili massiu dels vençuts a terres franceses.

Com a obligada continuació i derivació d'aquells treballs, Jorge Martínez Reverte és ara responsable d'una nova obra més general, més assagística i molt més «tècnica»: una història de l'estratègia i la tàctica militar emprada pels dos bàndols contendents a Espanya durant els quasi tres anys d'hostilitats. De fet, *El arte de matar* es presenta encertadament sota el subtítol «*Cómo se hizo la guerra civil española*». S'afegeix així, amb honors, a la ja crescuda plèiade d'autors que han abordat aquests temes des de pressupòsits historiogràfics relativament solvents i rigorosos: el coronel Martínez Bande, els germans Salas Larrazábal, Michael Alpert, Gabriel Cardona, Anthony Beevor, Carlos Blanco Escolá, etc. I, com és natural, manté l'obligada relació, de vegades polèmica, de vegades harmònica, amb tots els autors previs pel que fa a diversos aspectes controvertits de la dimensió militar i estratègica del conflicte.

L'obra de Martínez Reverte es configura en deu capítols que van desgranant les diverses fases militars del conflicte, des de l'inici com a cop militar parcialment fracassat al juliol de 1936 fins a la resolució amb el col·lapse de la resistència republicana al març de 1939. Després d'una breu síntesi de l'origen i el propòsit de la conjura militar suposadament «preventiva» que es posa en marxa arran de la victòria electoral del Front Popular al febrer de 1936, l'autor examina els desiguals avatars d'un cop que si bé va fracassar en l'objectiu general de prendre el poder ràpidament a tot el país, va obrir la

porta a una guerra civil. La raó és bàsica i no admet cap dubte historiogràfic raonable a hores d'ara: la resistència d'una part considerable de les forces armades a una sublevació militar faccional en va provocar el fracàs gairebé a la meitat d'Espanya, principalment la més poblada, urbanitzada i industrialitzada. Un bon recordatori del fet que no van ser les milícies sindicals i partidistes armades urgentment les que van derrotar inicialment els sollevats a mitja Espanya, encara que sí que van ser les que tot seguit van ocupar els carrers de la rereguarda republicana i van promoure un procés revolucionari molt desigual a l'empara del seu poder coactiu exclusiu i de la impotència inicial de les autoritats constitucionals republicanes.

Davant el fracàs inicial de la seva pretensió de repetir *mutatis mutandis* el cop pretorià de setembre de 1923, l'estratègia dels militars insurgents es va concentrar en dos plans en què colliran sengles èxits crucials. D'una banda, tenint en compte la falta de mitjans de combat propis, la consecució de suport internacional suficient per continuar les seves operacions amb subministraments estrangers constants i eficaços (italians, alemanys i, en menor grau, portuguesos). D'una altra, el llançament d'una campanya articulada pel bregat Exèrcit d'Àfrica per ocupar el territori enemic, netejar-lo expeditivament i cruentament de tota oposició latent o patent i, sobretot, procedir a l'assetjament de la capital estatal, la conquesta de la qual proporcionaria el reconeixement internacional. En els dos plans, el general Francisco Franco es revelarà com l'home providencial de la sublevació i, en efecte, li correspondrà de dissenyar una estratègia militar per tal de consolidar el suport inalterable italo-germànic i per promoure la marxa sobre Madrid. En paraules de Franco reproduïdes per Martínez Reverte:

«*El poder hay que conquistarlo en Madrid*». I aquest serà l'eix estratègic (quasi obsessiu) de la seva conducta fins ben avançat el mes de març de 1937.

Davant l'eficaç assalt orquestrat pels seus enemics, la República, el seu govern i la seva població van recollir un fracàs darrere d'un altre, tant en les seves pretensions de demanar suport internacional de les potències democràtiques (la no-intervenció va ser un dogal al coll des del principi), com en la seva voluntat de frenar militarment l'avanç incontenible de l'enemic. En zones de rereguarda profunda, com Catalunya, aquells mesos d'estiu podien semblar l'alba revolucionària d'una nova societat igualitària (amb la seva quota de sang inherent, majorment clerical). Però al front de combat, a Andalusia i Extremadura principalment, els desastres i les derrotes es van acumular de manera estrepitosa malgrat el vigor i la voluntat que hi posaven les inexpertes i mal comandades columnes milicianes. En essència, com recorda Martínez Reverte, no hi havia res es pogués considerar com un pla de campanya o disseny estratègic en aquells moments inicials.

Quant a la debatuda qüestió de la voluntat de Franco de retardar la seva conquesta de la capital espanyola per assegurar-se les seves posicions polítiques com a incipient cabdill militar triat pels seus iguals, Martínez Reverte no té cap dubte. Al seu parer, ben argumentat, ni Franco pretén allargar la guerra innecessàriament, ni els seus reiterats fracassos entorn de Madrid resulten d'un càlcul polític maquiavèlic. Tot al contrari. En primer lloc, la seva desviació cap a Toledo al setembre de 1936 es basà en un càlcul politicoestratègic que aviat es revelaria un error d'estimació notable: els avantatges propagandístics de l'alliberament de l'Alcàsser de Toledo suposadament compen-

sarien el temps perdut a arribar a Madrid perquè els menyspreats milicians no sabrien aprofitar-lo per reforçar les seves defenses. Malauradament per a Franco, no es va esdevenir així perquè el nou govern republicà presidit per Largo Caballero va militaritzar aquelles menysvalorades milícies i perquè la defensa madrilenya va passar a mans d'un eficaç equip professional format pel general Miaja i el seu cap d'Estat Major, el coronel Rojo. En segon lloc, Franco va acceptar i va promoure al novembre de 1936 un assalt frontal pel sud-oest de la ciutat (en compte de pel nord, a Guadarrama, o per l'est, a la carretera de Guadalajara), perquè no volia perdre temps en l'atac (el trasllat de tropes des de la carretera d'Extremadura fins a aquelles serres trigaria setmanes) i perquè temia el factor climatològic. I, en tercer lloc, no va desistir d'intentar l'assalt a la capital per maniobres envoltants durant més de quatre mesos consecutius: entorn de la carretera de La Corunya (desembre de 1936– gener de 1937), a les riberes del riu Jarama (febrer de 1937) i a la carretera de Guadalajara (març de 1937). El judici de Martínez Reverte és clar: «*Las críticas que apuntan en la dirección de que, en realidad, no quiere tomar Madrid, son absurdas*» (p. 61). Una altra cosa molt diferent és que no demostrés la capacitat tàctica necessària per aconseguir el seu objectiu perquè el gran obstacle que hi va trobar va ser tan imprevist com eficaç: el nou Exèrcit Popular de la República, format amb prou feines sobre el substrat milicià, abastit per la Unió Soviètica i reforçat pels primers contingents de les Brigades Internacionals des del mes d'octubre de 1936. Enfront d'aquest enemic cada vegada més operatiu i voluntariós, molt hàbilment dirigit per Miaja i Rojo, les ofensives envoltants es van estavellar davant una estratègia defensiva tan fructífera com inesperada.

Un cop aclarit aquest punt polèmic crucial, Martínez Reverte conclou igualment que el canvi d'estratègia decidit per Franco arran del fracàs a Guadalajara no fou, ni de bon tros, gratuït i erroni. I tampoc no fou una manera d'allargar la guerra innecessàriament per foscots motius polítics personals (consolidar la seva posició dictatorial) o per raons repressives (donar temps a la depuració i repressió de l'enemic capturat i a la matança de soldats republicans). Franco va renunciar, de moment, a continuar els seus repetits assalts a Madrid perquè «*está escarmentado*» i perquè «*el ejército de Miaja ha probado una capacidad de resistencia inesperada*» (p. 115). En aquestes condicions, tornar-se'n cap al nord no sols era sensat sinó necessari. Entre altres coses, perquè aleshores, «*ya está menos claro que la toma de Madrid suponga el fin de la resistencia republicana*». No debades «*en el centro se está constituyendo un poderoso ejército que podría replegarse, en caso de que la ciudad cayera, a la Mancha y Levante. Por no hablar de Cataluña*» (p. 116).

Quan es decideix per eliminar la bossa republicana aïllada al nord, Franco fa un gir crucial a la seva estratègia bèl·lica: optà per lliurar una guerra de desgast i esgotament mitjançant ofensives frontals a fronts secundaris i vulnerables —l'estratègia del «*choque de carneros*», en paraules del general Kindelán—, amb l'objectiu de derrotar gradualment, peça a peça, l'enemic a base de trencar la seva capacitat de resistència gràcies a una clara superioritat material i ofensiva. Va ser un canvi d'estratègia que els seus valedors italians i alemanys no sempre van apreciar ni van comprendre pels greus costos i riscos implícits per a ells, sinó que va suscitar dubtes a Roma i Berlín sobre la competència militar de Franco. Però que sí que va tenir l'assentiment de la major part dels seus assessors militars, començant pel seu cap d'operacions,

el coronel Antonio Barroso, que dissenyà un pla de campanya complet en funció d'aquesta estratègia. Segons aquest pla, abandonat provisionalment l'objectiu de prendre Madrid, les operacions s'havien de dirigir a liquidar primer el front nord (per eliminar un front secundari i apoderar-se'n dels notables recursos de matèries primeres) i, un cop assolit, a emprendre les operacions sobre la punta de Terol i el Maestrat per assetjar Madrid, en primer lloc tallant la sortida al mar per València per a després tornar de nou contra la capital assetjada i aïllada de tot contacte exterior. Entre març de 1937 i juliol de 1938 l'estratègia i la tàctica de les tropes de Franco s'atindrà a aquestes directrius sense a penes variació i amb uns èxits bèl·lics molt notables a favor seu.

La nova direcció estratègica de la guerra adoptada per Franco va tenir un efecte immediat sobre el que ja es pot anomenar l'estratègia defensiva republicana. Entre altres coses, perquè els primers èxits (ofensiva de Biscaia, que conclou amb l'ocupació de Bilbao el 19 de juny de 1937), van coincidir amb la formació del nou govern del doctor Negrín i el nomenament del general Vicente Rojo com a nou cap de l'Estat Major central a mitjan maig de 1937. Assumint la superioritat material i professional de l'enemic i les dificultats pròpies d'abastament bèl·lic, Rojo va elaborar una estratègia defensiva que tractava de conjurar la lenta derrota final per mitjà d'una sèrie d'inesperades ofensives de distracció en fronts secundaris, sempre encaminades a alleujar la contínua pressió de l'avanç franquista en el front principal dels seus atacs. Segons el parer de Rojo (i a pesar de les reserves de Miaja), no es podia continuar aplicant una estratègia merament defensiva i estàtica. A més, Negrín demana al seu màxim assessor estratègic una sola cosa: guanyar temps perquè puguin canviar favora-

blement les circumstàncies internacionals a Europa (en virtut del xoc, que semblava inevitable, entre les apetències de l'eix italo-germànic i els interessos de l'entesa franco-britànica).

En conseqüència, es va tractar de debilitar la triomfal ofensiva enemiga al nord pels atacs sorprenents als voltants de Madrid (batalla de Brunete, juliol de 1937) i Aragó (batalla de Belchite, agost-setembre de 1937). Així mateix, la prevista represa de l'ofensiva de Franco sobre Madrid després de l'ocupació d'Astúries al mes d'octubre de 1937 fou aturada per l'inesperat i victoriós atac republicà a Terol (desembre de 1937 - gener de 1938). I, finalment, la irresistible campanya franquista sobre l'est (iniciada al març de 1938), que va tallar en dos meitats el territori en mans de la República, va ser frenada durant mesos per l'atac de l'Exèrcit Popular a la desembocadura del riu Ebre (juliol-novembre de 1938), la més gran i més cruenta de les batalles de tota la guerra i una de les més modernes en termes de material i equipament.

Si Martínez Reverte rema a la contra de l'opinió més generalitzada a l'hora d'assenyalar que Franco no va pretendre mai allargar la guerra de manera conscient, també es desmarca de la tendència majoritària que considera encertada i brillant l'estratègia defensiva-ofensiva del general Rojo. I no deixa d'argumentar amb solvència que les reserves que mostraven altres militars republicans, com el general Miaja, tenien la seva base i raó de ser estratègica. A tall d'exemple, sobre l'operació de travessar l'Ebre (estimada la millor de totes les dissenyades per Rojo), Martínez Reverte subratlla que no era tan necessària i urgent perquè l'estratègia de defensa passiva desplegada a Sagunt i València havia dessagnat les tropes franquistes atacants. A més a més, no hi va haver la planifica-

ció necessària per donar cobertura aèria a l'exèrcit de l'Ebre, que quedaria tancat en una bossa terrestre limitada i amb un riu no navegable a les espatlles.

A més, segons l'anàlisi de Martínez Reverte, l'operació de l'Ebre va constituir a la fi un fracàs de conseqüències inicialment impredecibles. No debades, Franco va decidir acceptar el repte de Rojo i plantejar una batalla frontal de desgast a aquesta petita bossa, conscient que els seus enemics no tenien les reserves d'hommes i de material suficients per alimentar el combat de manera il·limitada. Com diria Franco davant les crítiques sorgides en l'entorn dels seus assessors: «*No me comprenden, tengo encerrado a lo mejor del ejército enemigo*» (p. 247). A l'Ebre, doncs, es va dirimir la victòria i la derrota de la Guerra Civil. I el resultat era indubtable, sobretot si tenim en compte l'abandó paral·lel franco-britànic de Txecoslovàquia davant les amenaces d'Alemanya, consagrat en l'Acord de Munic del 29 de setembre de 1938. La sistemàtica destrucció franquista de l'exèrcit de l'Ebre, completada a la fi de novembre de 1938, va obrir camí a la victoriosa ofensiva sobre Catalunya i, al capdavant, a l'enfonsament intern de la resistència política i militar republicana als primers mesos de 1939.

En resum, el nou treball de Jorge Martínez Reverte representa una aportació força valuosa i original sobre un aspecte de la Guerra Civil espanyola encara poc estudiat i, no obstant això, crucial per a entendre-la com cal. Per això, paga la pena fer-ne una lectura atenta i detallada; una tasca, a més, que resultarà molt gratificant atesa la bellesa formal del relat narratiu.

Enrique Moradiellos

Manuel Loff: *'O nosso século é fascista! O mundo visto por Salazar e Franco (1936-1945)*, Campo das Letras, Porto, 2008, 954 pp.

Manuel Loff és professor d'Història Contemporània de la Universitat de Porto i un gran coneixedor de la història recent d'ambdós estats peninsulars. Aquesta obra —com assenyala al pròleg— és una readaptació de la seva tesi doctoral per tal que, despullada de l'academicisme que acompanyava el treball, pugui arribar al públic no especialitzat. La tesi fou llegida al prestigiós Institut Universitari Europeu, on va obtenir la màxima qualificació acadèmica, el que ja és una garantia de la seva qualitat.

El professor Loff ha dividit el treball en vuit capítols. En el primer fa una profunda reflexió conceptual sobre les característiques del salazarisme i del franquisme, integrats en l'ampli moviment del Nou Ordre liderat pels nacionalsocialistes alemanys i coparticipat pel feixisme italià, en el qual intervingueren altres actors secundaris, alguns d'ells lligats a l'esforç bèl·lic alemany (Itàlia, Romania, Hongria, Eslovàquia, Croàcia, Finlàndia, Bulgària i Espanya (Divisió Azul)); o altres que foren col·laboracionistes, com els governs txec, noruec, finlandès, danès, francès, serbi, grec, etc.; a més dels moviments nacionalistes bàltics i el bielorus. I encara hi hagué, segons el professor Loff, la col·laboració econòmica de països que formalment foren neutrals, com Suècia, Suïssa, Portugal i Turquia. Per tant, no es pot dir que el Nou Ordre feixista fos aïllat i poc extens.

Una de les pretensions de l'autor és establir les característiques generals d'aquests règims per a la qual cosa en el capítol segon defineix, entre altres, les coincidències ideològiques que compartien: la convicció que estaven forjant una nova era revolucionària que acabaria amb la plutocràcia

i el comunisme; l'establiment de governs autoritaris i d'ordre; la defensa de la trilogia: unitat, totalitat i jerarquia; una moral social rànica i conservadora imposada per un sistema educatiu amarat del pensament de l'església catòlica.

Els capítols tercer, quart i cinquè els dedica a l'actitud imperialista dels règims autoritaris i se centra, preferentment, en les dues dictadures ibèriques. L'Estado Novo portuguès continuà imposant als nadius condicions de vida de semiesclavatge tant a l'Àfrica com a Àsia, però on fou més cruent va ser a Angola i a Guinea-Bissau. Per la seva banda, la dictadura franquista pretenia una expansió territorial de les seves posicions africanes a costa de França. Aquest expansionisme queda molt ben explicat en els escrits de Carl Schmitt, teòric del *Grossraumordnung*, és a dir, de l'«ordenació dels grans espais», que passava per la constitució de grans estats, cosa que els enfrontava entre ells. Aquesta voluntat imperial comuna al salazarisme i al franquisme tenia una significativa diferència. Mentre que Portugal pretenia mantenir les seves possessions i el seu *statu quo*, sectors del falangisme espanyol pensaven a fer desaparèixer Portugal del mapa. Davant d'aquesta conjuntura, el règim portuguès recuperà el discurs de Sardenha —líder de l'Integralismo Lusitano— per reclamar l'enteniment entre Portugal i Espanya. Aquesta política concloué amb l'anomenat «Pacte Ibèric».

En el capítol sisè, el professor Loff compara la percepció que tenien les dues dictadures dels règims nazi i feixista, i conclou que era més favorable la visió que tenien del feixisme que no la del nazisme, perquè creien que el feixisme s'assemblava més al caràcter plural i compromès dels seus règims quant a la integració de l'església catòlica, l'exèrcit i l'oligarquia. En el camp econòmic assenyala que, després

de la victòria militar nazi al front occidental, Göring ordenà l'organització de l'economia alemanya a escala europea i explica les repercussions teòriques que aquest projecte tingué tant per a Lisboa com per a Madrid.

En el penúltim apartat s'especifiquen els esforços que van fer les dictadures ibèriques per participar del Nou Ordre que s'estava construint i al qual volien adherir-se, mentre pensaven que la guerra seria guanyada per l'Eix. Però, al final de 1942, els règims autoritaris de la Península iniciaren una política neutralista, que s'evidenciaria en el cas espanyol en la destitució de Serrano i la seva substitució per Jordana.

El darrer capítol ens aporta significatives novetats sobre les relacions diplomàtiques practicades o pensades entre els salazaristes i els franquistes amb els règims de Manxukuo, Eslovàquia, Polònia, amb la França de Petain i d'altres. També s'investiga la resistència antinazi iniciada el 1941 i que s'allargà per tota la geografia de l'ocupació.

En conclusió, estem davant una obra sòlida amb una interpretació original del que foren les dictadures ibèriques en la seva fase més feixista.

Josep Sánchez Cervelló

Mark Mazower: *El imperio de Hitler. Ascenso y caída del Nuevo Orden Europeo*, Crítica, Barcelona, 2008, 956 pp.

Qui hagi llegit l'excel·lent treball de Mark Mazower *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*,¹ publicat el 1998, ja

haurà tingut una bestreta d'aquest llibre en el capítol «Hitler's New Order, 1938-1945», on esbossa les tesis que després desenvoluparà àmpliament en el llibre que ressenyem. L'objectiu de Mazower se centra a analitzar les característiques de l'expansionisme hitlerià, un tret general del qual era l'ambició de construir un gran domini colonial, diferent dels grans imperis europeus existents fins aquella data perquè es basava en la conquesta i subjugació de pobles europeus, especialment dels residents al gran espai pertanyent a l'URSS. Amb aquest objectiu divideix el llibre en tres parts. Inicia la primera part descrivint la progressiva radicalització en la construcció de l'imperi nazi, que culmina amb l'intent d'estabilització i consolidació del seu domini en la totalitat de l'Europa ocupada. A la segona part es dedica a analitzar els diversos aspectes de la gestió d'aquest gran imperi, incloent apartats especials dedicats a l'Holocaust, a les característiques específiques que va adquirir en la col·laboració i la resistència als diferents països ocupats per l'Alemanya nazi, així com a les característiques de la crisi final i l'enfonsament de l'imperi nazi. La tercera part, la més curta de les tres, es dedica a analitzar el concepte de *Europa* com a unitat econòmica i política segons el prisma nazi i segons els debats polítics de la postguerra, i a situar el nou ordre hitlerià en el marc històric general.

Un aspecte remarcable de l'obra és l'intent, plenament reeixit, d'establir les continuïtats i discontinuïtats de la història política alemanya, des del Kaiserreich fins a la dictadura nazi, amb relació als seus objectius imperialistes, als quals no sols dedica els capítols inicials de la pri-

¹ Mark Mazower: *La Europa negra: desde la Gran Guerra hasta la caída del comunismo*, Ediciones B, Barcelona, 2001, 1a ed.

mera part, sinó que hi retorna periòdicament quan són comprovats en la resta de l'obra. En aquest sentit, segueix autors com Woodruff Smith, que assenyalava que una part de la ideologia i els objectius imperials del Kaiserreich s'havien traslladat al règim hitlerià.² Entre les continuïtats, Mazower fa constar la vigència del *Lebensraum* —la conquesta d'espai per a l'establiment de colons alemanys a costa de les nacions d'Europa de l'Est— i de la *Weltpolitik* —entesa com la consolidació per part d'Alemanya d'una esfera de domini hegemònic a Europa Central i Oriental—, batejada per Friedrich Naumann durant la Primera Guerra Mundial com a *Mitteleuropa*, i l'expansió colonial equivalent a les de França o Gran Bretanya com a condicions per aconseguir l'estatus d'hiperpotència, que mantenen —com en el *Kaiserreich*— el seu caràcter contradictori, la primera com a sinònim d'imperialisme demogràfic i, la segona, com a producte de l'imperialisme econòmic. Entre les ruptures hi figura el caràcter brutalment racista dels objectius imperialistes del nazisme, que situen com a part essencial de l'esmentada construcció imperial tant el genocidi jueu com el d'altres ètnies considerades racialment «inferiors» o «nocives», val a dir, el seu projecte biopolític criminal i radical (per exemple, pp. 51-54).

Un altre tret del projecte imperial nazi present al llarg del llibre és el caràcter quasi caòtic del seu desenvolupament, amb la superposició i conflicte de jurisdiccions entre els diferents estaments de l'estat i el NSDAP, així com la tendència nihilista del règim, en el qual les contradiccions s'aprofundeixen, sovint com a

conseqüència de decisions que pretenen superar-les; i com a conseqüència d'això assenyalava amb claredat que l'únic destí que Hitler i els seus sequaços reservaven per als països satèl·lits i ocupats era l'explotació despietada de les poblacions subjugades i el saqueig sistemàtic dels territoris ocupats, cosa que assegurava, paradoxalment, la impossibilitat de perdurabilitat del seu imperi (pp. 427-437).

També s'hi detecten, però, en aquest treball, certes dificultats que si bé no invaliden el conjunt de l'obra en redueixen l'impacte com a eina explicativa de l'objecte d'estudi. Una és l'afirmació de la suposada «esquerranització» dels règims terminals italià (Saló) i hongarès (Ferenc Szálasi i la Creu Fletxada), al costat de la real radicalització feixista, en les fases finals de la guerra, sense presentar al lector proves objectives o arguments que confirmen aquest enunciat (pp. 485-486). Una altra n'és l'enfocament de les relacions hispano-alemanyes, en què l'autor manté la tesi que la «prudència» franquista va permetre evitar l'entrada d'Espanya en la guerra al costat de l'Eix, cosa que ha estat qüestionada per la historiografia espanyola recent, que sembla que desconeix. Finalment, un error puntual que cal assenyalat està relacionat amb l'afirmació que Franz Seldt, ministre de Treball del Reich des de l'arribada de Hitler al poder fins a Doenitz, va ser el «nou» ministre de Treball amb aquest darrer (p. 692). Per bé que aquests dèficits no anul·len altres aspectes d'interès del llibre, es pot dir que no arriba al nivell d'excel·lència de treballs anteriors del mateix autor.

Alejandro Andreassi Cieri

² Woodruff Smith: *The ideological origins of Nazi imperialism*, Oxford University Press, Nova York, 1986.

Pere Anguera: *L'Onze de Setembre. Història de la Diada (1886-1938)*, Centre d'Història Contemporània de Catalunya-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2008, 424 pp.

El conegut historiador reusenc Pere Anguera ha publicat un nou assaig que s'afegeix a la seva àmplia bibliografia. Amb el títol de *L'Onze de Setembre. Història de la Diada (1886-1938)*, el volum ha pogut veure la llum gràcies a la col·laboració entre el Centre d'Història Contemporània de Catalunya, que al seu dia va finançar la recerca, i les Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

En els darrers vint anys la producció historiogràfica dedicada a l'estudi del catalanisme polític ha estat abundant. Així, hem copsat la importància del catalanisme vuitcentista, hem reconstruït els grans debats ideològics, hem identificat la major part dels doctrinaris i publicistes, i hem cartografiat bona part del ric associacionisme catalanista. Però encara hem de treballar molt més el tema de les identitats i de la simbologia. És cert que Marfany va fer un pas important en aquest sentit en el seu conegut assaig sobre la cultura catalanista, i també ho ha fet més recentment Magí Sunyer, que ha sabut buscar les arrels del discurs identitari catalanista a partir de la literatura del vuit-cents. És justament en aquesta línia interpretativa que cal situar el darrer treball d'Anguera.

En efecte, en la construcció del simbolisme nacional català, la data de l'onze de setembre de 1714 és una referència obligada. La fi de la nació catalana era, per als literats i després per als catalanistes, la trista culminació d'una llarga decadència i, sobretot, el punt d'arrencada d'un nou moviment que hauria de redreçar la nació en la seva dignitat. Segons Anguera, el record de la desfeta de la Guerra de Successió era ben viu en la Catalunya

del segle XIX, si més no en les seves elits intel·lectuals, de manera que no és gaire sorprenent que des de 1886 la commemoració d'aquella data figurés d'una manera o una altra en la litúrgia dels primers catalanistes. Anguera estructura el seu treball en quatre llargs capítols. En el primer, que abasta des de 1886 fins a 1900, veiem els orígens ben modestos de la commemoració. En el segon s'analitzen els avatars que se succeïren de 1901 a 1909: des de les primeres detencions de catalanistes que feien l'ofrena floral al monument fins a l'impacte que els fets de la Setmana Tràgica van tenir en la societat catalana, que van determinar la no celebració de la diada. El tercer capítol repassa el període comprès entre 1910 i 1923; aquests anys marquen un procés de no retorn en la diada, amb fites tan importants com: el desbordant creixement del catalanisme de masses, amb l'aparició arreu de Catalunya d'un bon nombre d'entitats i publicacions catalanistes; la progressiva catalanització de l'Ajuntament de Barcelona —que hissà per primer cop la nostra bandera el 1914—, la institucionalització de la Mancomunitat, l'influx del nacionalisme irlandès en els sectors més radicalitzats del catalanisme i, finalment, la dura repressió policial de l'11 de setembre de 1923, dos dies abans del cop d'estat del general Primo de Rivera. Finalment, el darrer capítol narra la celebració de l'11 de setembre en els anys de la dictadura, de la República i de la Guerra Civil. Com no podia passar d'altra manera, la dictadura prohibí la commemoració de la diada (el 1924 Antoni Gaudí va ser detingut i multat per assistir a una missa commemorativa), però la proclamació de la República i l'establiment de la Generalitat la van reforçar, i se celebrà ja amb suport institucional. L'eufòria d'aquells anys, però, no va ser general: el grup de Nosaltres Sols!, liderat per

l'irlandès Daniel Cardona, no s'estava de denunciar les mancances de l'Estatut de 1932 i la traïció dels polítics catalans. Finalment, amb la Guerra Civil, les diades de 1936, 1937 i 1938 van celebrar-se enmig d'unes dramàtiques circumstàncies que recordaven les viscudes l'any 1714. Tanmateix, aquests fets van propiciar la participació en els actes commemoratius de delegacions sindicals (la CNT inclosa) i del president de Govern Juan Negrín.

El llibre d'Anguera constitueix un material de gran interès per al millor coneixement del catalanisme. L'estil narratiu amb què és construït el fa més aviat una crònica detallada que no pas un assaig interpretatiu. I és aquí on, a parer meu, es poden fer algunes observacions a aquest treball, que no desmereixen en absolut la seva vàlua. En efecte, el lector no especialista corre el risc de veure's atrapat en una veritable allau d'informacions referents a una munió inesgotable d'entitats i portaveus publicístics catalanistes —i en molta menor mesura republicans— que, any rere any i enmig de diverses circumstàncies, visqueren la diada de l'11 de setembre amb ofrenes florals, concentracions, misses, balls, concerts i discursos. La reiterada relació d'aquesta mena d'actes fa que la lectura del llibre sigui, en moltes ocasions, feixuga i poc atractiva. Potser hagués estat molt més pedagògic —de cara a un públic ampli interessat en el tema, però no especialista en la matèria— dedicar unes breus pàgines introductòries a cada un dels capítols i escurçar i sistematitzar la informació que s'hi dona.

Finalment, hagués estat molt útil la reproducció de mapes i gràfics —és cert que el volum inclou un simple índex de poblacions— que permetessin cartografiar la progressiva implantació de la commemoració de la diada al llarg de la geografia catalana. En qualsevol cas, el treball de Pere

Anguera esdevé una aportació utilíssima que complementa molt bé els estudis que s'han publicat en els darrers anys entorn del catalanisme, en el seu doble i indissoluble vessant polític i cultural.

Jordi Llorens i Vila

Abdón Mateos (ed.): *La España de los cincuenta*, Eneida, Madrid, 2008, 435 pp.

Glicerio Sánchez Recio (coord.): *Eppure si muove. La percepción de los cambios en España (1959-1976)*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2008, 221 pp.

Les dues publicacions que comento tenen els avantatges i els inconvenients de tractar-se de dos llibres col·lectius, que apleguen múltiples col·laboracions, a cura d'especialistes sobre aspectes múltiples de la societat espanyola sota la dictadura franquista. Es per això que costa trobar un estil narratiu homogeni en unes aportacions que defugen qualsevol pretensió panoràmica, si bé l'extensió dels textos els hi confereix un caràcter necessàriament sintètic. Hi trobem, així mateix, plurals visions analítiques i de fonts documentals.

En els dos casos, tant Abdón Mateos com Glicerio Sánchez Recio, escriuen sengles presentacions definitòries d'una tesi historiogràfica bastant compartida sobre la societat, el mercat i l'Estat sota el franquisme. Aquests dos llibres tenen un clar caràcter complementari, si més no pel que fa a la cronologia, ja que el primer abasta la dècada dels cinquanta i el segon es perllonga fins al tardofranquisme. Les dues obres suposen aportacions innovadores per a la historiografia del temps present, l'editada per Mateos replanteja el caràcter de la dècada frontissa, que ha estat poc estudiada fins ara més enllà de la seva condició de

fase intermèdia preparatòria del desenvolupament i dels canvis socials posteriors. L'obra coordinada per Sánchez Recio focalitza l'atenció en la percepció dels canvis i els reptes que la modernització planteja a la continuïtat del sistema polític.

L'obra que edita Mateos reconeix que les fites cronològiques, entre 1951 i 1962, corresponen més a la trajectòria de l'oposició que no a la periodització del règim, ja que significaren el final de l'acció política armada i l'aparició del llenguatge de la reconciliació i de la democràcia en el discurs antifranquista, menystenint la vindicació a l'entorn de la legalitat i/o legitimitat de la República (p. 11). L'obra es clou amb un interessant balanç sobre la dècada dels cinquanta en les obres generals sobre la dictadura, a cura de M. Redero. El llibre aplega les contribucions d'unes jornades en quatre grans epígrafs: l'acció de govern i les relacions internacionals; l'oposició política i la protesta social; els grups i projectes franquistes, i un darrer apartat sobre societat i cultura. L'edició ha aconseguit un notable equilibri en l'extensió de cadascuna de les temàtiques estudiades, tot i la participació d'una vintena d'autors. Com que és impossible donar compte aquí de tots i cadascun dels articles, optaré per remarcar algunes aportacions, com ara la tesi de M. Ortiz quan afirma que *«el mayor éxito del régimen consiste en socializar la meta de la Seguridad»*, o la importància de la tasca de Castiella al Ministeri d'Afers Exteriors, que aconsegueix fer sortir el règim de l'aïllament internacional consubstancial a l'autarquia, tal com relata Rosa Pardo. Les tres tesis de Núñez Seixas sobre les reivindicacions entnacionalistes contenen una alta profunditat analítica (pp. 149-168), suggeridora de recerques futures.

L'aparició de les noves dissidències es objecte de diferents treballs, entre els quals

la lògica generacional que planteja Rubén Vega em sembla esclaridora de les continuïtats i ruptures en la protesta social que reapareix en el bienni 1956-58. L'ampliació del personal polític (Sánchez Recio) i la reiterada voluntat de recuperació de la vella sàvia de Falange (Ruiz Carnicer) tot i la dilució de les perspectives de la revolució falangista (Ysàs) completen l'anàlisi dels actors en temps de remodelació continuïsta dels protagonismes del règim.

A l'entorn dels límits i els efectes de la modernització, quelcom que anys enrere havia investigat Teresa Carnero, es planteja l'eix interpretatiu de l'obra coordinada per Sánchez Recio, qui sosté que el règim abona la modernització desigual però obstaculitza l'apertura política; però, amb tot, la percepció dels canvis tingué una funció rellevant en la cultura política que es modificava, al mateix temps, per la creixent pressió social (p. 29). Una visió similar a la que sosté, en un dels articles més reeixits de l'obra al meu parer, Sánchez Jiménez, sobre les classes mitjanes, que eren objecte de desconfiança del règim en la seva pretensió que esdevinguessin *«el más eficiente antídoto a la modernidad y a la vida en democracia»* (p. 51).

Els mòbils de la protesta laboral i de l'oposició democràtica al franquisme entre els assalariats és la contribució de F. Cobo i T. M. Ortega en un article d'abast teòric que revaloritza la importància de les qüestions simbòliques *versus* l'èmfasi en la importància del repartiment dels recursos en els nous moviments socials. Una classe obrera enrobustida en la seva dimensió estructural com, de manera implícita, es fa evident en les contribucions sobre les indústries del consum (Moreno), la inversió estrangera (Tascón) o l'empresariat (González). A més, sengles contribucions sobre els estudiants (Rodríguez) i el clergat (Moreno), juntament amb la

panoràmica que presenta Santacana sobre la cultura i els canvis socials, constitueixen estudis focalitzats sobre aspectes i estrats socials del «miracle» *desenvolupista* del segon franquisme.

Finalment, Sevillano Calero presenta un article suggerent, equilibrat entre la perspectiva teòrica i el bagatge empíric, sobre la percepció dels canvis a través de l'anàlisi de la cultura política en un marc institucional decidit a despolititzar l'abast dels canvis socials, econòmics i culturals, en una clara contradicció entre l'important creixement econòmic, amb un increment del PIB del 6,2% entre 1960-1974, i la mobilitat social consegüent, així com la negativa a la modernització del sistema polític en un sentit democràtic.

Montserrat Duch

Edward Bernays: *Propaganda*, Melusina, Barcelona, 2008, 196 pp.

Després de vuitanta anys del seu naixement, el llibre del nebot de Sigmund Freud, un dels més reconeguts i coneguts agents publicitaris dels Estats Units de començaments del segle XX, viu una nova vida, parcialment inesperada. L'obra va ser reimpressa el 2007 a França i l'any següent a Espanya i Itàlia, de manera que allò que fou escrit el 1927, i que en el seu moment no va tenir gaire ressò, es converteix ara en actual. En el fons, l'observació fonamental que ens ofereix Bernays sobre la relació entre societat de masses i propaganda és molt senzilla i gairebé banal: «*En nuestra organización social actual, la aprobación del público resulta crucial para cualquier proyecto de gran calado. De ahí que un movimiento digno de todos los elogios pueda fracasar si no logra imprimir su imagen en la mente pública. La*

beneficencia, así como los negocios, la política o la literatura, ha tenido que adoptar la propaganda» (p. 35). Altrament dit: no hi ha una diferència substancial entre una pastilla de sabó i un polític pel que fa als mètodes per fer-los conèixer i fer-los «utilitzar».

Va haver-hi un temps en el qual un sobirà o un cap d'Estat eren, exclusivament pel seu rol institucional, quasi sagrats, instal·lats en la seva funció de dirigir l'Estat i els ciutadans, que eren considerats «súbdits», per alguna virtut superior, quan no *por gracia de Dios*. Ara ja no és així, constatava l'autor, ara «*tienen que lograr la aprobación de las masas, por lo que recurren a la propaganda, una herramienta que resulta cada vez más poderosa cuando se trata de lograr era aprobación*» (p. 37).

No només Adolf Hitler, el 1924, su-bratllà la necessitat per a l'extrema dreta europea de conjugar propaganda i política, sinó que també els feixistes espanyols no van dubtar a situar al centre de la seva activitat la qüestió dels mitjans de comunicació de masses.

Pocs anys després de Hitler (el coneixia?), Bernays ens adverteix que també als estats democràtics, fins i tot en aquell que podríem considerar l'estat democràtic per antonomàsia, els Estats Units, qualsevol que volgués tenir èxit en política es veia obligat a recórrer a bons programes, però sobretot a òptims publicistes: «*Sin embargo, la situación política presente obliga a cualquier candidato a someterse al voto de las masas, por lo que la única manera de que el líder nato pueda ejercer su liderazgo es recurriendo al uso especializado de la propaganda (...que) constituye un complemento esencial de la vida política*» (p. 117). Per altra banda, ja el 1927 es tractava de mitjans de comunicació extremadament complexos, que influïen sobre la mentalitat dels grups que tenien «*características mentales distintas de las del individuo*» (p. 61). Només un «tècnic»,

que estava acostumat a fer funcionar els complicats mecanismes de la publicitat comercial, podia estar en condicions d'utilitzar i fer circular de manera adequada les notícies que arribaven al públic mitjançant la paraula impresa (llibres, revistes, cartes, cartells, circulars i manifestos), les imatges (fotografies i cinema), el so (conferències, discursos, discos, ràdio, cançons propagandístiques): «*El partido político debe utilizar todos estos medios si quiere tener éxito*» (p. 129) i, per tant, necessitava tenir a la seva disposició un expert que sabés fer

moure els missatges polítics a través dels mencionats mitjans, fent que el públic els pogués rebre de la manera més clara i incisiva possible.

Tot això pot semblar avui obvi; però en qualsevol cas ressaltem el fet que, ja el 1927, en la política dels EUA s'era conscient que per a triomfar calia tenir «*un conocimiento exacto del público (...) para manipularlo y arrastrarlo*» (p. 139).

Luciano Casali